

NKANELO WA NKOKA WA SWIYILA EKA
VUTOMI BYA VATSONGA (THE
IMPORTANCE OF TABOOS IN THE LIVES OF
VATSONGA

By

BE MKHARI

SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT

FOR THE DEGREE OF

MASTERS IN AFRICAN LANGUAGES

(MINI DESSERTATION)

IN THE

DEPARTMENT OF LANGUAGES

FUCULTY OF HUMANITIES

School of Languages and Communication Studies

AT THE

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR: DR OR CHAUKE

YEAR : 2014

DECLARATION

I declare that nkanelo wa nkoka wa swiyila eka vutomi bya Vatsonga (The importance of taboos in the lives of Vatsonga) hereby submitted to the University of Limpopo, for the degree of Master of Arts in the Department of African Languages has not previously been submitted by me for a degree at this or any other University, that is my work in design and in execution, and that all material contained herein has been duly acknowledge,

BE Mkhari (Mr)

2014

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIJGNATURE

XIHLAMBANYO

Ndzi hlambanya leswaku ntirho lowu wa NKOKA WA SWIYILA EKA VUTOMI BYA VATSONGA BYA SIKU NA SIKU i ntirho lowu nga wa mina. Matsalwa hinkwawo lama tirhisiweke ni ku tshahiwa ya kombisiwile hi mfanelo emakumu ka tsalwa.

DECLARATION

I declare that THE IMPORTANCE OF TABOOS IN THE LIVE OF VATSONGA is my own work and that all the sources that have been used or quoted are indicated and acknowledged by means of complete reference at the end of the document.

XIKHENSO

Xo sungula ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi ndzi tumbuluxeke ni ku ndzi hlayisa, xi ndzi sirhelela eka swiyimo swo tika swa vutomi leswi ndzi hundzeke eka swona ku fikela laha ndzi koteke no tsala xitsalwana lexi.

Xa vumbirhi ndzi khensa muleteri wa mina Dokodela OR Chauke loyi a nge te kho ku hlela mbodza leyi a ndzi n'wi yisela yona a lulamisa, a kulutswela ku kondza namuntlha yi va tsalwa leri hetisekeke, ndzi ri eka wena Dokodela. Hosi a yi ku engeteli malembe u ta pfuna van'wana lava ha ta navelaka ku pfuniwa ku kotisa leswi u swi endleke eka mina. Ndzi rhandza nakambe ku khensa Dokodela S.J Kubayi eka xandla lexi va xi hoxeke xo hlela xitsalwana lexi, na le ka wena Dokodela ndzi ri: Hosi a yi ku endli hi tintswalo u yisa ntirho wo pfuna rixaka emahlweni.

Xa vunharhu ndzi khensa mutswari wa mina yena manana mplhephu Chuma loyi a nga ndzi kurisa a ri swakwe endzhaku ka loko leya mangava na nhlomulo yi n'wi tekerile xihungasi xakwe ku nga tatana Jackson Mkhari. Ndzi ri manana ndzi ku hluvulela xihuku ndzi khensa ku va u ndzi kurisile ehansi ka swiyimo swo tika, u wa u pfuka ku kondza ndzi kula ndzi fika laha ndzi nga kona namuntlha.

Xa vumune ndzi rhandza ku khensa nsati wa mina Nomathemba Bvuma eka nhlohotelo lowu a ndzi nyika wona wo ndzi tsundzuxa, a tshama a ndzi vutisa leswaku ndzi fikile kwihi na dzavisiso. Ndzi ri eka wena nkatanga ndzi ku khensa hilaha ku nga heriki. Vukona bya wena evuton'wini bya mina byi tisile ku humelela lokukulu. A ndzi rivali madyondza ya mina Nhlalala Mkhari loyi a tshama a ri kwala nyongeni loko ndzi tsala xitsalwana lexi a lava ku ndzi pfuna hambileswi a nga swi koti

Xo hetelela ndzi khensa vamakwerhu hinkwavo eka nseketelo lowu va wu kombeke loko ndzi karhi ndzi tsala xitsalwana lexi, a ndzi rivali Rodgers na Vincent lava hi siyeke.

Inkomu

ACKNOWLEDGEMENTS

Firstly I would like to thank God who created me. I thank him for the good health, strength and the ability to finish this research. I went through hard times during my early days, but through his mercy i managed to overcome all the difficulties

Secondly i want to pass my sincere gratitude to my supervisor DR OR Chauke for the advice and his ability to encourage me at all times not to give up. He dedicated his time to edit this work to where it is now, on that note i wish to say thank you for your efforts. May God richly bless you and add more years in your life so that you can continue assisting other students.

I also wish to pass my words of thanks to Dr S.J Kubayi who contributed in editing my proposal. May God richly bless you too.

Thirdly I want to thank my mother who took care of me from my childhood until today when i am a grown up man. May god bless you so that you can see my success.

Fourthly I want to thank my wife for her support since i started with this research. To my wife i wish to say your presence means a lot in my life. You kept on motivating me to finish this research and i thank you a lot because today i really managed through your support. I also wish to thank my son for sitting next to me when i was busy typing, thank you for the support my boy.

Lastly i wish to thank all my sisters for the support they gave me during this trying time of doing my research. It was not simple but your support made it possible. To my late two brothers this is the work you would have loved to see, so I am sharing it with you wherever you are.

Thank you

NONGONOKO WA VUNDZENI	PHEJI
1. NDZIMA YA 1	1
1.1. MANGHENELO	1
1.2. XITATIMENDHE XA XIPHIQO	1
1.3. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE	3
1.3.1. Ramohlala (2000)	3
1.3.2. Malatji (2007)	4
1.3.3. Madadzhe (2010)	5
1.4. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO	7
1.5. MAENDLELO YA NDZAVISISO	7
1.5.1. Nkunguhato wa ndzavisiso	7
1.5.2. Vahlawuriwa lava ndzavisiso wu nga ta endliwa eka vona	8
1.5.3. Ku hlengeleta timhaka	9
1.5.4. Ku hlela timhaka	9
1.5.5. Ku tekela enhlokweni leswi nga vaka xiphiqo eka ndzavisiso	10
1.5.6. Mpfumelelo wo endla ndzavisiso	10
1.5.7. Xihundla ni ku hlayiseka ka timhaka	10
1.5.8. Mpfumelelano	11
1.5.9. Vuhlayiseki eka lava nyikeke vuxokoxoko endzhaku ka ndzavisiso	11
1.6. NKOKA WA NDZAVISISO	11
1.7. NHLAMUSELO YA MATHEME	12
1.7.1. Soxiyolingwistiki	12
1.7.2. Swiyila	13

NZIMA YA 2	15
2.1. XANA SWIYILA SWI TUMBULUKA, KWIHI?	15 – 19
NDZMA YA 3	20
3.1. TNIXAKA TA SWIYILA	20
3.1.1 SWIYILA SWA VANA	20 – 34
3.1.2 SWIYILA SWA VAYIMANI	35 – 39
3.1.3 SWIYILA SWA VATSWEDYANI	39 – 42
3.1.4 SWIYILA SWA VAVASATI HI KU ANGARHELA	42 – 55
3.1.5 SWIYILA SWA VUVABYI NA RIFU	56 – 59
3.1.6 SWIYILA SWA VAVANUNA	59 – 70
NDZIMA YA 4	71
4.1. NKOKA WA SWIYILA	71 – 78
NDZIMA YA 5	79
5.1. KU DLAYISETA	79-80
5.2. SWIBUMABUMELO	80
5.3. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE	81 – 83

NDZIMA YA 1

1.1. MANGHENELO

Ririmi ra Xitsonga tani hi rin'wana ra tindzimi ta ximfumo laha Afrika-Dzonga, ri fuwile swinene hi swiga ririmi ni swihluvi swa mbulavulo leswi endlaka leswaku ri va ririmi leri faneleke ku hluvukisiwa, ku hoyozeriwa no tlakusiwa. Xiave lexi ri nga na xona xi nga nyamalala ni ku heleriwa hi matimba loko vavulavuri va rona va nga endli nchumu ku ri hluvukisa ni ku hlayisa ndzhaka leyi ri nga na yona tani hi swiyila.

Exikarhi ka swin'wana swa mbulavulo wa Xitsonga, ku na swigaririmi leswi loko vavulavuri va ririmi ni rixaka hi ku angarhela vo ka va nga swi tekeli enhlokweni, rixaka ra Vatsonga ri nga lahlekeriwaka hi rivoni ra vutomi ku sala ntsena ku guguruteka laha vanhu va nga tikumaka va wela ni le magojini. Xin'wana xa swigaririmi leswi i "xiyila."

Eka Mutsonga un'wana na un'wana loyi a mameke Xitsonga no tlhela a tokota xona, a swi kali swi lava ku vutisa loko a nga va a tiva nkoka wa swiyila kumbe ee, hikuva i mhaka leyi nga erivaleni loko hi langutisa vutomi bya namuntlha ni bya khale. Ririmi ra Xitsonga ri na swiyila leswi ku nga swilawula mahanyelo eka lavantshwa ni lavakulu, leswi a swi sivela mitolovelo leyi hambanisaka vanhu eka vutomi bya vumunhu.

1.2. XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Namuntlha vutomi byi hundzukile, a swa ha tiveki leswaku i mani a faneleke ku tsundzuxa un'wana exikarhi ka mutswari na n'wana. Xilungu xi lunge tiko, timfanelo ti teke vulawuri ni vutihlamuleri ehenhla ka vatswari, vana hi vona namuntlha va lawulaka vatswari; vana va tseme mibya. Swiyila swa tolo na tolweni swi fuhlekiwe le mpfungwe le! Vutomi byi hundzuke eka byandlani huku yo fa hi mafurha, vanhu va tshovela ni laha va nga rimangiki kona. Xivutiso eka vanhu ngopfungopfu Vatsonga hi leswaku "xana hi lo dyoha yini naswona hi kongome kwihhi?"

Xivuriso lexiya xa tolo na tolweni xa ku i Mutsonga wo chava ku tsonbola xa munhu xi duke naro xi chavana na Mutsonga. Lexi xi vavisaka hi leswaku ku hundzuka loku a ku taleriwanga hi leswinene, kambe hi leswo hamboloko, leswi lava khale a va swi kota ku swi papalata ni ku papalatisa lavantsonga hi ku tirhisa ndlela yo hlawuleka ya swiyila. Mhaka ya leswaku swiyila swi na nkoka ku suka khale swi tiyisisiwa hi Mashego (2000:32) loko a ku *“breaking a taboo usually means a serious punishment”*. Mashego u kombisa leswaku xiyila a xi nga tluriwi hikuva vanhu a va chava ku humelela hi switandzhaku leswi nga tisaka ku getsela ka meno.

Ndzavisiso lowu wu kombisa nkoka wa swiyila eka vutomi bya Vatsonga hi ku pimanyisa vutomi bya khale, lebyi vanhu va kona a va hanya hi ku landzelela swiyila ivi va kuma mbuyelo wo hanya nkarhi wo leha va kala va khalabya ni ku khegula, na bya namuntlha laha vanhu va kona va hundzaka emisaveni hi nhlayo ya le henhla. Ndzavisiso lowu wu endlwile eka vanhu vo ringana 20 ku fika eka 30 eGiyani na miganga leyi nga kusuhi, eka vanhu va malembe yo suka eka 50 ku ya ehenhla.

Nhlokomhaka ya swiyila a yi se lavisisiwa hi vuenti, hikokwalaho hi nga vona swi fanerile leswaku hi hoxa xandla hi va na xiave leswaku eka matsalwa ku ta va na ndlandlamuko hi tlhelo ra dyondzo leyi. Wu tlhela wu ringeta ku vuyisela vumunhu evanhwini; wu engetela swipfuno eka dyondzo ya rixaka, eka vadyondzi hambi vanhu lavakulu. Mutswari un’wana na un’wana loko a tswala n’wana u langutela mahanyelo lamanene eka yena hikuva na loko a n’wi tswala u va a n’wi rhandza. Leswi swi tiyisisa hi Allen na Widowson (1978:50) loko va ku:

As a child grows up, he learns how to behave in ways which are appropriate to the society into which he is born. That is to say he acquires the patterns of behaviour which are accepted as normal in a society.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku mutswari un’wana na un’wana u langutela mahanyelo lamanene eka n’wana wa yena ya nga yo landzelela milawu. Mahanyelo lawa hi nga ma vona ntsena loko vana vo kula va karhi va tiva swiyila hi ku va va

dyondzisiwa swona. Kutani swa fanela ku kombisa leswaku swiyila i yini hi ku tshaha Hornby (2010:1518) loko a hlamusela hi ndlela leyi:

A cultural or religious custom that does not allow people to do, use or talk about a particular thing as people find it offensive or embarrassing.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku swiyila i mitolovelolo kumbe vukhongereri bya mindhavuko yo karhi leyi nga pfumeleriweki ku tirhisiwa kumbe ku vulavula hi yona hikuva yi yirisiwa evanhwini.

2.3. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE EKA DYONDZO LEYI

Tanihileswi swiyila ku nga swikholwakholwana kumbe mitolovelolo yo karhi ku ya hi mindhavuko, a ku na mitirho yo enela ya vulavisisi leyi vulavulaka hi swiyilla. Leswi swi vangwa hi leswi swiyila a swi nga tsariwi etibukwini. Khale swiyila a ko va matsalwa lama a yo runguriwa kunene hi nomo ntsena, ku ri hava laha a swi hlayisiwa kona hi ndlela ya matsalwa. Hambiswiritano, i swa nkoka ku ringeta ku kombisa mindzavisiso ehansi ka nhlokomhaka leyi ya swiyila.

2.4. RAMOHLALA (2000)

Ramohlala (2000) u kombisa nkoka wa swiyila na ntirho wukulu lowu swi langutaneke na wona, ku nga ku pfuna rixaka ku hambana na mitolovelolo leyi nga lulamangiki evuton'wini. Yena u swi tiyisisa hi ndlela leyi a ku: *"Taboos are supernatural interdictions concerning the avoidance of certain actions."*

Ramohlala u kombisa nkoka lowu swiyila swi nga na wona, na ku va swi ri swinene ku va vanhu va hambana na mitolovelolo leyi nga riki kahle hikuva sweswo swi ni mbuyelo wa vutomi lebyinene.

Mhaka yin'wana ya nkoka leyi Ramohlala a yi boxaka eka ndzavisiso wa yena hileswaku hambiloko vanhu va ri ni mitolovelo yo hambana ku ya hi mindhavuko ya vona, swa fanela leswaku va avelana hi tlhelo ra mahanyelo lamanene, hikuva ku hambana hi tindzimi a swi endli leswaku va nga vi swivumbiwa swo fana. Mhaka ya Ramohlala yi tiyisisa hi Giles na Middleton (2008:16) loko va ku:

Members of the same culture must share sets of concepts, images and ideas which enable them to feel and think about their daily existence.

Tinxaka hambi ti hambanile swa fanela leswaku ti nga avelana swilo leswi nga swinene evuton'wini, ngopfungopfu loko swilo swa kona swi tisa mahanyelo lamanene evuton'wini bya vanhu. Hi ku katsakanya, ntirho wa Ramohlala wu kombisa kahle nkoka wa swiyila exikarhi ka tinxaka na leswaku ku hava laha hi nga kongomaka kona hi tlhela hi humelela evuton'wini loko hi nga landzeleli mitolovelo ya vakokwana ku nga swiyila. Ndzavisiso wa Ramohlala wu hi pfuna ku humelerisa erivaleni nkoka wa swiyila ni ku kombisa hilaha swi nga pfunaka hakona eka vutomi bya Vatsonga bya siku na siku.

3.2. MALATJI (2007)

Malatji, u endlil vulavusisi hi swiyila hi Sesotho, u hi kombisa nkoka wa swiyila evuton'wini na ndlela leyi swilo swi hundzukeke hakona hi tlhelo ra mahanyelo ya vanhu. Ndzavisiso wa Malatjie wu kongomisiwe eka swiyila hi ndlela leyi: u hlamusela swiyila leswi fambelanaka na ku velekiwa ka vana, ku kurisiwa ka vona na ndlela leyi va faneleke va hanya ha yona.

Loko a ya emahlweni u hlamusela leswaku wanuna a nga fanelanga ku va laha wansati a velekelaka kona. Ntirho wo velekiwa hi xintima na ku ya hi swiyila swa Vantima i wa vakhegula, ku nga ri leswi hi swi vonaka masiku lawa eswibedlhele.

U tlhela a kombisa leswaku loko n'wana a velekiwile, a sungula ku kula, u ya hala ni hala a sungula ku tlanga hi swilo. N'wana loyi u fanele ku landzelela hinkwaswo leswi lavakulu va n'wi tsundzuxaka swona. Mhaka leyi yi seketela hi Allen na Widowson (1978:50) loko va ku:

As a child grows up, he learns to behave in ways which are appropriate to the society in which he is born. That is to say he acquires the pattern of behaviour which are accepted as normal in a society.

Ntshaho lowu wu humelerisa kahle leswaku loko n'wana a tswariwile a nga fani na xiharhi lexi ngo hanya enhoveni handle ko landzelela milawu, kambe u fanele ku kula a karhi a kombiwa milawu leyi nga ta n'wi fikisa eka ku va munhu wa vutihlamuleri. Ndzavisiso wa Malatji wu hi dyondzisa no hi pfuna leswaku hi ta kota ku tiva ndlela leyinene ya makurisele ya vana.

3.3 MADADZHE (2010)

Madadzhe (2010) u kombisa leswaku ku ni minjhekanjhekisano leyi ringetaka ku hlamula xivutiso lexi nge: Xana Afrika-Dzonga ri lo lahlekela hi xiyimo xa vumunhu ke? U kombisa leswaku xivutiso lexi xi va kona hikokwalaho ka swiyimo swo ka swi nga tsakisi leswi vanhu va hlanganaka na swona siku na siku swo fana na ku dlayiwa, ku pfinyiwa ka vamanana ni tincece, na mpfumaleko wo ka ku nga ha landzeleriwi milawu.

Xiyimo lexi nga laha henhla xi endla leswaku vanhu va kombana hi tintiho ku ri hava loyi a rhwalaka vutihlamuleri. Madadzhe (2010:18) u ri:

It seems that everybody is blaming everybody else for these ills and that nobody is willing to take full responsibility for this sad state of affairs.

Madadzhe u kombisa leswaku ehenhla ka mhaka leyi a ku na munhu loyi a tiyimiseleke ku rhwala vutihlamuleri byo vona leswaku xiyimo lexi xa ololoxiwa. Swi hetelela hi ku vanga swivutiso leswi pfumalaka tinhlamulo. Loko a seketela mhaka ya yena Madadzhe (2010:18) u ri:

Amid this confusion and frustration, one is obliged to pose the following question: what role does language as a vehicle through which human beings express their thoughts and feelings play in the current malaise in which South Africa finds itself?

Madadzhe u ringeta ku lava xintshuxo xa leswaku xana xiyimo lexi xo ka xi nga tsakisi xi nga lulamisiwa ku yini? Xana swiyila leswi fambelanaka na timhaka ta ririmi swi nga pfuneta njhani ku ololoxa xiyimo lexi?

Xintshuxo xa Madadzhe hileswaku swiyila leswi fambelanaka na timhaka ta ririmi swi nga pfuneta ku ololoxa xiyimo lexi tiko ri hlanganaka na xona. Munhu a nga kota ku lulamisa xiyimo xin'wana ni xin'wana lexi a hlanganaka na xona hi ku tirhisa ririmi. Leswi swi seketela hi DuToit na Van Staden (:2013:30) loko va ku:

Language is the process whereby one generation passes culture to the next. It is the system of symbols that allows members of a society to communicate with one another.

Munhu a nga fani na xiharhi, u nyikiwle ririmi leri ha rona a nga kotaka ku ololoxa swiphiqu hinkwaswo kumbe timhaka tihi na tihi leti a nga hlanganaka na tona evuton'wini. Ndzavisiso wa Madadzhe wu pfuna ku vuyelerisa ntshamiseko evanhwini loko hi karhi hi ringeta ku hlamula swivutiso swa yena. Wu tlhela wu hi pfuna ku fikelela swintshuxo eka swiphiqu leswi hi hlanganaka na swona eka vutomi bya siku na siku.

3. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku lemukisa vanhu hi nkoka wa swiyila na xiave lexi swi nga na xona evuton'wini bya vona. Xikongomelo xin'wana i ku hlohotela vanhu ku sungula nhlengeleto wa swiyila etibukwini leswaku swi ta pfuna rixaka ra namuntlha na leri ra ha taka. Swiyila swi va kona ku pfuneta ku bakanya, ku papalata no sivela swilo swo ka swi nga ri kahle tanihi xiloyiloyi. Eka Xitsonga hi na swiyila swo fana ni lexi landzelaka: *“Swa yila ku tikhoma rihlaya”*

Xiyila lexi a xi ri na ntirho wo sivela vanhu mitolovelo yo titshandza na loko swi nga fanelanga. I ntiyiso leswaku loko wo tikhoma rihlaya swa yila hikuva swi fambelana na ku tiputa vusiwana.

Va khale a va vula leswaku loko wansati a tikhoma rihlaya u ta lovela hi nuna. Kutani a swi pfuna hikuva a ku ri hava wansati loyi a ta navela ku loveriwa hi nuna. Kutani vavasati a va papalata ku tikhoma tinhlaya hi ku chava ku lahlekeriwa hi vanuna va vona. Leswi a swi pfuna leswaku vanhu va nga tshami va humesela ku tikeriwa ka vona ehandle ku voniwa hi mani na mani.

4. MAENDLELO YA NDZAVISISO

5.1 NKUNGUHATO WA NDZAVISISO

Eka xitsalwana lexi, maendlele ya ndzavisiso lama nga tirhisiwa ya vuriwa 'qualitative research'. Maendlelo lama ya katsa ku va munhu a tihlanganisa na vanhu hi xikongomelo xo vutisa swivutiso leswaku a ta kota ku kuma vuxokoxoko lebyi a byi lavaka. Maendlelo ya muxaka lowu ya vuriwa nhlokohliso. Bless na Higson (1995:106) va hlamusela rito ra 'interview' hi ndlela leyi:

An interview involves direct personal contact with participants who are asked to answer questions.”

Ku vula ka Bless na Higson nhlokisiso i maendlelo laha vanhu lava vutisanaka swivutiso va faneleke ku va va tshamile ndhawu yin'we, swivutiso leswi vutisiwaka swi fanele ku hlamuriwa hi nkarhi wolowo. Hornby (1974: 86) u hlamusela nhlokohliso hi ndlela leyi: "*Interview is a meeting between two people to discuss an important matter*". Ntshaho wa Hornby wa ha tiyisisa leswaku nhlokohliso i ku hlangana ka vanhu vambirhi ku vulavula hi mhaka ya nkoka.

Mitshaho leyi yi hlamusela leswaku, muvutisi u kuma munhu loyi a nga na vuxokoxoko byo karhi bya mahungu lama a ma lavaka ivi a burisana na yena hi wona. Maendlele lawa nakambe ya lava leswaku loko munhu a karhi a vutisa swivutiso, u fanele ku tlhela a tsala ehansi leswaku a nga rivali leswi a swi vutiseka.

Ndzavisiso wu endliwile eka vanhu va malembe yo sukela eka 50 ku ya ehenhla endhawini ya Giyani ni miganga leyi nga kusuhi na kona. Vanhu lava ku nga ta tihlanganisiwa na vona va ta sukela eka nhlayo ya 20 ku ya eka 30.

5.2 VAHLAWURIWA LAVA NDZAVISISO WU NGA ENDLIWA EKA VONA

Vanhu lava ndzavisiso lowu wu nga endliwa eka vona va hlawuriwile hi ku tirhisa maendlelo yo kongoma lama vuriwaka *purposive sampling*. Leady na Ormrod (2005:206) va hlamusela *purposive sampling* hi ndlela leyi:

In purposive sampling, people or other units are chosen, as the name implies for a particular purpose. It may be appropriate for certain research problems, for instance, we might choose people who we have decided are "typical" of a group or those who represent diverse perspective on an issue.

Eka maendlele lawa vanhu lava nga vutisiwa kumbe ku kuma vuxokoxoko eka vona va nga hlawuriwa ku ya hi ku vona ku ringanela ka vona ku nyika timhaka, naswona

ndlela leyi yi tirhisiwa ngopfu loko ku ri na vanhu vantsongo lava ku nga kumiwaka vuxokoxoko eka vona.

Timhaka ta ndzavisio ti hlawuriwile ku suka eka swiyenge swo hambanahambana, hi ku vona ku kumeka ka mahungu eka timhaka leti a ti lavisisiwa. Leedy na Ormrod (2005:144) va ya emahlweni va ku::

Qualitative researchers draw their data from many sources- not only from an individual and electronic records. The particular entries they select comprise their sample, and the process of selecting them is called sampling.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku swiyenge leswi ku nga kumiwaka timhaka ta ndzavisio swi anamile swinene.

5.3 KU HLENGELETA TIMHAKA

Eka ndzavisio lowu, timhaka ti hlengeletiwile hi ndlela yo vutisa leyi nga riki na vukoxometi hi tlhelo ra malulamisele leyi vuriwaka 'primary data', na leyi nga na vukoxometi hi tlhelo ro kuma timhaka eka matsalwa ku nga 'secondary data'.

Vanhu lava a va hlawuriwile ku nyika timhaka leti kumbe ku vutisiwa a va vutisiwa etindhawini to hambana. Nhloko hliso hinkwawo a wu tsariwa ehansi leswaku endzhaku wu ta ya hleriwa ku humesiwa timhaka leti lavekaka ti nghenisiwa eka tsalwa leri hetisekeke.

5.4 KU HLELA TIMHAKA

Ku hlela timhaka i ku xopaxopa mahungu kumbe timhaka to karhi ku ya hi malongolokelo, xivumbeko na tinhlamuselo leti nyikiweke eka timhaka leti hlengeletiwewe. Leedy na Ormrod (2005:138) va hlamusela leswi hi 'data analysis'.

The data are categorised according to their meanings, patterns, regularities and critical events are identified. The central task during data analysis is to identify common themes in people's description of their experience.

Nxopanxopo wa timhaka leti hlengetiweke wu pfunile leswaku ku tekiwa swiboho leswi faneleke ni ku kuma timhaka leti hlantswekeke mayelana na ndzavisiso. A swi fanela leswaku mulavisisi a endla leswi landzelaka ku kota ku kuma ntiyiso wa timhaka leti a fanele ku ti tsala eka tsalwa leri ra ndzavisiso ro hetelela:

- Ku hundzuluxa timhaka leti tsariweke kunene ti ya eka xivumbeko xa tsalwa;
- Ku hlaya nakambe tsalwa ku kuma timhaka leti nga ta nkoka
- Nkatsakanyo na tsalwa ro hetelela swi huma eka timhaka leti hlutiweke no hleriwa hi vukheta

5.5 KU TEKELA ENHLOKWENI LESWI NGA VA KA XIPHIQO EKA NDZAVISISO

5.5.1 Mpfumelelo wo endla ndzavisiso

Loko ndzavisiso wu nga si endliwa, mudyondzi u rhumerile swiringanyeto swa yena mayelana na ndzavisiso lowu a kunguhata ku wu endla eka ndzawulo ya yunivhesiti leyi lawulaka dyondzo leyi a lava ku endliwa ndzavisiso ehansi ka yona hi xikongomelo xo kambela loko swi nga va swi lulamile ku va ndzavisiso lowu wu yisiwa emahlweni.

5.5.2 Xihundla ni ku hlayiseka ka timhaka

Timhaka leti nga kumeka ku suka eka vahlawuriwa a ti avelaniwanga na munhu un'wana handle ka mutsari/muendlii wa ndzavisiso lowu. Timfanelo ta vanyiki va mahungu to ka va nga tivisiwi eka vanhu van'wana hambu ku ri hi mavito ni swivongo

swa vona ti landzeleriwile, naswona a va kalanga va nga tiveka hi mavito ya vona hambi ku ri vuxokoxoko bya vona a byi tsariwanga ehansi.

Mahungu lama nga kandziyisiwa/tsariwa a ma yingiseriwanga hi munhu un'wana handle ka mulavisisi. Vanyiki va mahungu a va tshembisiwa leswaku mahungu lawa va ma nyikeke ya ta va ya xihundla lexi nga ta hlayiseka swinene naswona swi vile tano.

5.5 3 Mpfumelelano

Loko ntirho wo vutisa wu nga si sungula munyiki wa mahungu u hlamuseriwile hi xiyimo xa ndzavisiso lowu na swikongomelo swa wona. U hlamuseriwile na leswaku a nga boheki ku nyika timhaka leti a komberiwa tona. Ku vile ni ku pfumelelana exikarhi ka munhu un'wana na un'wana loyi a nga nyika mahungu lama nga kona eka ndzavisiso lowu.

5.5.4 Vuhlayiseki eka lava nyikeke vuxokoxoko endzhaku ka ndzavisiso

Timfanelo ta vanyiki va mahungu ti tekeriwile enhlokweni ni ku xiximiwa. A ku vanga ni lava nga khumbeka emiehleketweni hi xiyimo xa rihanyu endzhaku ko nyika mahungu.

6. NKOKA WA NDZAVISISO

Loko hi langutisa ni ku xopaxopa hi vuenti eka Xitsonga swa tikomba leswaku ku ni vusweti kumbe nkayivelo wa milavisiso leyi vulavulaka hi swiyila ni nkoka wa swona vuton'wini bya Vatsonga.

Hambi ya ri matsalwa lama vulavulaka hi swiyila a ya talanga. Hi ndlela leyi, hi nga vula leswaku tsalwa leri ri ta va ndzhaka ya rixaka ra mundzuku hi tlhelo ro engetela swipfuneto eka vadyondzi va namuntlha na mundzuku.

Malungani hi un'wana wa vatsari lava endleke ndzavisiso wa swiyila, kambe a swi enelanga. Ririmi lero xonga no anama swonghasi ra ha lava mindzavisiso yo enta ya swiyila leswaku swi ta hlayiseka. Hikokwalaho hi nga vula handle ko kanakana leswaku swa laveka swi tlhela swi va na nkoka leswaku mindzavisiso yo fana na leyi yi va kona.

7. NHLAMUSELO YA MATHEME

7.1. SOXIYOLINGWISTIKI

Tani hileswi swiyila swi welaka eka matsalwa ya ndhavuko, swi nga ha katsiwa ehansi ka dyondzo ya soxiyolingwistikiki. Ku va hi kota ku kuma mhaka ya xiyenge lexi hi vutalo swa laveka ku nyika tinhlamuselo ta soxiyolingwistikiki. Boulevard (2007:186) u hlamusela sociolinguistic tanihi "*the study of languages in relation to society*".

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku soxiyolingwistikiki i dyondzo ya ririmi leyi fambelanaka na vanhu kumbe rixaka.

Bellington na van'wana (1991:45) va hlamusela 'sociolinguistics' hi ndlela leyi:

The study of the sociological aspect of language. The discipline concerns itself with the part language plays in maintaining the social roles in the community.

Vatsari lava va kombisa leswaku "*sociolinguistics*" i dyondzo ya ndzavisiso lowu vulavulaka hi vuxaka exikarhi ka ririmi ni vanhu lava vulavulaka ririmi rero. Hi ndlela leyi "*sociolinguistics*" yi vulavula hi vutomi bya vanhu bya siku na siku, na ndlela leyi vanhu va tirhisaka ririmi ha yona ku fikelela swidingo swa vona.

Bright (1966:324) u nyika nhlamuselo ya soxiyolingwisitiki a ku: “...*deal with the relationship between language and society*”. Ntshaho wa Bright wu kombisa leswaku sociolinguistic i dyondzo ya ririmi leyi tirhanaka ni vuxaka exikarhi ka ririmi ni vanhu

Kasi Langacker (1968:6) u vula swo yelana na leswi: *Bright a vulaka swona loko a ku: “Sociolinguistics, the study of the functioning of language in society”*.

7.2. SWIYILA

Hambileswi swiyila a ku ri mitolovelu ya maendlele ya rixaka ro karhi, naswona a swi nga tsariwangi, nkoka wa swona evuton’wini bya vanhu ku hava loyi a nga wu kanetaka, ngopfungopfu loko hi pimaryisa vutomi bya namuntlha na bya khale. Malungani (1997:149) u hlamusela leswaku swiyila i yini hi ndlela leyi:

Xiyila i xikhavisa ririmi xa nawu wa nonu wo ka wu nga tsariwangi lowu tirhisiwaka evuton’wini, exikarhi ka rixaka ro karhi lowu sivelaka mahanyelo yo biha eka vanhu. Hi marito man’wana, xiyila i xilo xihini ni xihini lexi nga va ka na khombo eka munhu wo karhi kun’we ni le ka rixaka. Xilo xo tano xi fanele ku papalatiwa hikuva xi yirisiwile.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku vanhu a va tirhisa swiyila tanihi swilo leswi sasekisaka ririmi ni ku tirhisiwa exikarhi ka rixaka ra Vatsonga ku sivele mitolovelu leyi nga amukelekiki exikarhi ka vanhu. Swiyila a swi tekiwa tani hi mitolovelu leyi a ko burisaniwa hi yona kambe yi nga tsariwi ehansi.

Nhlamuselo leyi nakambe yi kombisa leswaku vanhu a va tirhisa swiyila tanihi swilo leswi sasekisaka ririmi ni ku sivele mitolovelu leyi nga amukelekiki exikarhi ka vanhu. Titiev (1954:501) yena u hlamusela swiyila hi ndlela leyi:

A taboo serves as a restraining order, a prohibition generally backed up by the threat of a supernatural punishment for any violation.

Ntshaho wa Titiev wu kombisa leswaku swiyila a swi tirhisiwa tani hi nchumu lowu a wu sivela vanhu ku endla swo biha hikuva va tiva leswaku ku ta va na xiboho xo tika lexi va nga ta tlhandlekiwa xona. Gwinn na Mchenry (1993:483) va vula leswaku ku honisa swiyila swi nga vanga switandzhaku swo vava evuton'wini. Loko Vatsonga va ku xo karhi xa yila a va hembu xa yila.

Generally the prohibition inherent in a taboo include the idea that a breach or defiance of the taboo will automatically be followed by some kind of trouble to the offender, such as lack of success on hunting or fishing, sickness or the death of a relative (Gwinn na Mchenry, 1993:483).

Mianakanyo leyi yi tiyisisa leswaku mindhavuko yo tala yi tshemba leswaku swiyila a swi tluriwi. Loko munhu o tikuma a nga landzelelanga swin'wana swa swiyila leswi nga kona erixakeni, a ku vuriwa leswaku u ta humeleriwa hi swo biha swo fana ni ku loveriwa hi xaka ra yena. Switandzhaku leswi a swi pfuna hikuva a ku nga ri na munhu na un'we loyi a ta navela ku humeleriwa hi swilo swo biha.

NDZIMA YA 2

2.1. Xana swiyila swi tumbuluka kwihi?

Ndzima leyi yi sungula hi nhlokomhaka leyi vekiweke tani hi xivutiso lexi nga ta hlamuriwa loko xitsalwana lexi xi karhi xi ya emahlweni. Ndzima leyi yi hi humesela erivaleni vuxokoxoko lebyi nga ta hi pfuna ku kuma mongo wa mhaka leswaku swiyila swi nga va swi tumbuluka kwihi, ni ku hi komba swivangelo leswi nga endla leswaku Vatsonga va kala va tumbuluxa swiyila.

Ku hava munhu, rixaka kumbe xidyondzeki lexi nga na vumbhoni lebyi khomekaka mayelana na laha swiyila swi tumbulukeke kona, kambe ku kona laha hi kumaka tinhlamuselo hi ndlela leyi swiyila swi sunguleke ha yona. Ko va ntsena na swidyondzeki leswi nga ringeta ku nyika tinhlamuselo ta swiyila ku ya hi ku yingisela loko va vulavuri va ririmi va karhi va vulavula hi swona no swi tirhisa eku hanyeni ka vona.

Loko hi nga si nghena hi vuxokoxoko eka mhaka leyi i swa nkoka ku va hi tshaha swidyondzeki leswi nga ringeta ku nyika tinhlamuselo ta swiyila. Hi nga vula leswaku swiyila a ku ri dyondzo ya vanhu va khale leyi a va yi tirhisa ku laya lavantsongo ni lavakulu. Hikokwalaho ku va swiyila swi tekiwa tanihi swikhavisa ririmi swa nomo, ku hava munhu loyi a tivekaka tani hi mutumbuluxi wa swiyila, hambi ku ri nkarhi lowu swi nga tumbuluka hi wona a wu tiveki, kambe ku kumbetela ku kona.

Vatsonga va vone ku ri na xilaveko lexikulu evuton'wini bya vona xo va va tumbuluxa ndlela leyi va nga yi tirhisaka ku papalatisa vana va vona hambi lavakulu eka makhombo lawa va nga tshukaka va hlangana na wona eku hanyeni ka vona. Ndlela ya kona ku ve ku tumbuluxa swiyila leswi nga va na xiave lexikulu eku hlayiseni ka mindyangu yo hambana hambana. Ntsan'wisi (1973:14) u vula leswi mayelana na ku tumbuluka ka swiyila

They are coined to express different phases of life. Some people are more

imaginative and creative than others, and the expression which they use to explain certain experiences and phases of life, may be so appealing.

Vutlhari ni vutshila lebyi Vatsonga va nga va na byona byo tumbuluxa ndlela leyi nga pfunaka ku hlayisa rixaka a byi ri bya xiyimo xa le henhla swinene. Leswi hi swi vona hikuva Vatsonga va vile va xiyimo xa le henhla swinene hi tlhelo ra nxiximo ni ku landzelela milawu.

Ku rhurha ka Vatsonga ku ya etindhawini to hambanahambana ku vile ni xiave xa ku tumbuluxiwa ka swiyila hikuva lavakulu ni lavantsongo a va fanele ku nyikiwa milawu leyi a va fanele ku hanya hi yona. Mhaka leyi yi seketela hi Ntsan'wisi (1973:15) loko a vula leswi:

They originated before the Bantu people started on their migration to various parts of Africa

Eka ntshaho lowu Ntsan'wisi u kombisa leswaku swiyila swi tumbulukile ku sukela loko Vatsonga va ta sungula ku rhurha lomu a va tshama kona va hangalaka na tiko ra Afrika. Ku tumbuluka loku ku vile kona hikuva vakulukumba a va boheka ku veka milawu leyi a yi ta kota ku va olovisela ku lawula mindyangu ya vona loko va karhi va famba. Gwinn na Mchenry (1993:484) u tiyisisa timhaka ta ku tumbuluka ka swiyila na swikongomelo leswi veke kona hi ndlela leyi.

...was first used by Captain James Clock during his visit to Tonga in 1771. He introduced the term into the English Language from which it widespread.

Ntshaho lowu wu hi kombisa leswaku rito leri ra swiyila ri sungule ku tirhisiwa hi Captain James Clock, loyi a nga ri kuma loko a ta va a endzerile tiko ra Tonga. Hambiloko eka ku tumbuluka ka swiyila ku vuriwa leswaku ku tumbuluke eka ririmi ro

karhi, hi nga vula leswaku ku tumbuluka loku ku vile ni nkucetelo eka Vatsonga leswaku na vona va tumbuluxa ku ya hi ririmi ra vona leswi nga pfunetaka ku tisa nxiximo eka rixaka ra Vatsonga. Fromkin na Rodman (1988:278) va kombisa laha swiyila swi tumbulukeke kona hi ndlela leyi:

The word taboo was borrowed from Tongan, a polynesian language, in which it refers to acts that are forbidden or to be avoided.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku rito leri ra swiyila “*taboo*” ri lo lombiwa ku suka eka tinxaka tin’wana, leswi swi tiyisisaka leswaku a ku na loyi a nga na vuxokoxoko byo khomeka mayelana na laha swiyila swi tumbulukeke kona. Gwinn na Mchenry (1993:484) u yisa emahlweni nhlamuselo ya ku tumbuluka ka swiyila hi ndlela leyi:

Taboos were most highly developed in the Polynesian societies of the South pacific. But they have been present in virtually all cultures.

Ntshaho lowu wo tiyisisa leswaku kova na ndhawu yo karhi laha mhaka ya swiyila yi nga rhangisiwa ku tlakusiwa no tirhisiwa kona, kambe hi ntiyiso a swi ri kona ni le ka mindhavuko ya vanhu vo tala.

Hi Xitsonga swiendlo swihi na swihi leswi nga pfumeleriwangiki erixakeni swi tekiwa leswaku i swiyila, swa yila. Leswi swi seketela hi Todd na Hancock (1986:458) hi ndlela leyi

All languages have words and expressions that are regarded as unsuitable for general uses either because they deserve particular reverence or

because they are felt to be unclean or vulgar.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku tndzimi hinkwato ti na swilo leswi swi tekiwaka swi nga amukeleki hikuva swi ri na ku yirisiwa, ku nga va ku ri hi mhaka yo va swi nga basanga erixakeni. Hi ndlela yin'wana hi nga vula leswaku swiyila swi kona eka tinxaka hinkwato. Kasi Manyusa (1997:13) u tshaha Ulmani loko a ku:

Language tabbos seem to spring from three main causes. Firstly, there are those inspired by fear or holy dread", as Freud preferred to call it: religious restrictions on the use of the name God, and also superstitious avoidance of any direct preference to the dead, to the evil and to evil spirit.

Ku ya hi Manyusa eka ntshaho wa Ulman swiyila swi tumbuluka swi huma eka swilo swinharhu ku nga, nchavo lowu fambelanaka na swipimelo swa vukhongeri, swipimelo eka matirhiselo ya rito ra Xikwembu na nchavo lowu fambelanaka na timhaka ta rifu hikuva hi ta tsundzuka leswaku na le Bibeleni yi kona vhesa leyi yirisaka vanhu ku endla leswi nga riki kahle emahlweni ka Xikwembu. Bibeke yi nga testamente ya khale ni leyintshwa (1983:83) eka Eksoda 20 ndzimana ya 7 loko yi ku:

U nga tshuki u tlanga hi vito ra Yehova Xikwembu xa wena, hikuva Yehova a nga ka a nga tshiki nandzu wa la tlangaka hi vito ra yena.

Nawu lowu wu yirisa vanhu ku va va tlanga hi vito ra Xikwembu. Kutani leswi swi endla leswaku hi xixima Xikwembu hi mikarhi hinkwayo tani hi mutumbuluxi wa hina.

Eka ntshaho hi tlhela hi kuma leswaku swiyila swi va kona ku bakanya timhaka ta xiloyiloyi, leswi chavisaka loko ku khumbiwa timhaka ta rifu.

Ku tshemba ka Vatsonga a ku ri leswaku vuvabyi byin'wana a byi fanelanga ku vuriwa hi vito ra byona munhu a ku mho, hikuva a ku vuriwa leswaku loko wo byi vula hi vito u nga tshuka byi ku tlulela hikuva swa yila. Mhaka leyi yi seketela hi Tod na Hancock(1986:73) loko va ku:

Many people avoid discussing illnesses
like Cancer, often preferring to use a
euphemism such as terminally ill.

Vatsonga va ni swigaririmi swo saseka leswi endlaka leswaku ku va hava ndlela leyi va nga tsandzekaka ku humesela mhaka leyi va lavaka ku yi vula va nga tirhisanga marito lama nga amukelekiki ya nga ya nhlamba. Hi ndlela yin'wana, hi nga vula leswaku Xitsonga xi na wona marito lama nga ya nhlamba, kambe a ya tirhisiwi xileswi ya nga xiswona, ya siviwa hi lama ya amukelekaka.

Marito lama loko ya fanele ku tirhisiwa ya siwiwa hi lama ya nga riki na nhlamba lama ku nga vusasekisi xik: hi Xitsonga a ku vuriwi munhu loyi a nga hanyangingi kahle emiehleketweni leswaku wa *Penga*, kambe va ri u *hlangene nhloko*. Leyi hi yona ndlela ya vusasekisi yo amukeleka no tlhela yi kombisa ku xixima exikarhi ka Vatsonga.

NDZIMA YA 3

Swiyila swi avanyisiwile hi swiyenge swo hlaya ku ya hi mitlawa kumbe swiyimo swa vanhu leswi nga kona eka rixaka ra Vatsonga. Ndzima leyi yi hi tlhantlhela swiyenge leswi vuriwaka laha henhla ni ku xopaxopa tinxaka ta swiyila hi vukoxometi.

3.1. TINXAKA TA SWIYILA

Ndziman leyi hi yona yi hi tlhantlhelaka no hi humesela erivaleni nhlokomhaka ya xitsalwana lexi, leyi nge: Nkoka wa swiyila eka vutomi bya Vatsonga. Yi langutisa swiyila ku ya hi ku hambana ka swona ni swiyenge swa vanhu evuton'wini laha swi tirhisiwaka kona. Xiyila xin'wana na xin'wana xi ta hlamuseriwa ku ya hi leswi xi vulaka swona ni xikongomelo xa xona eka rixaka ra Vatsonga.

3.1.1. SWIYILA LESWI KHUMBAKA VANA

3.1.1.1. Manghenelo

Eka rixaka ra Vatsonga vana a va fanele ku dyondzisiwa ndlela ya mahanyelo ni ku xixia. Ku fikelela mhaka leyi Vatsonga va tumbuluxile swiyile leswi a swi kongomisiwe eka vana, ku ri ndlela yo tisa dyondzo ni mahanyelo lama nga ta va lawula ekuhanyeni ka vona evuton'wini.

3.1.1.2. Swa yila ku tshama eswekweni

Xiyila lexi xi hlamusela hi mhaka ya ku alela vana ku tshama ehenhla ka sweko hikuva swi vangela matshumba, a nga kona n'wana loyi a ta navela ku huma matshumba, kutani a swi boha leswaku vana va xixima xiyila lexi.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vanhu ku tshama emaswekweni hikuva siku rin'wana munhu u ta tshama eswekeni leri ka ha ku phuriwaka timbita eka rona ivi a tshwa. Mhaka yin'wana i ku papalatisa vanhu ku thyakisa mpahla hi masweko hikuva ya va na nsiti wa ndzilo.

3.1.1.3. Swa yila ku kapatsa n'wana emakatleni

Nlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku loko u kapatsa n'wana emakatleni u ta n'wi vangela leswaku a yiva.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku sivela ku kapatsiwa ka vana hikuva siku rin'wana u ta ku wa ha n'wi kapatsile u khuguka u wa, loko u wile n'wana na yena u ta wa ivi a vaviseka swinene. Vanhu a va boheka ku landzeleka xiyila lexi hi ku chava khombo ro wisa vana.

3.1.1.4. Swa yila ku dya swakudya u etelele

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku loko munhu a dya a etelele u ta tivitanela switlhavi leswi nga ta hetelela hi ku n'wi vangela vuvabyi

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vanhu ku va na mitolovelolo yo dya va etelele. Munhu loyi a pfumeleriwa ku dya a etelele hi loyi a vabyaka naswona a tshama a etelele, xikongomelo xin'wana a ku ri ku papalatisa vanhu eka ku tlimbiwa hi swakudya hikuva loko u etelele nkolo wa swakudya wu va wu nga pfulekanga ku ringanela.

3.1.1.5. Swa yila ku va n'wana a famba na vusiku

Xiyila lexi xi vula leswaku loko n'wana a famba na vusiku u ta hlangana na swinghunghumani leswi nga n'wi tlakulaka swi famba na yena ndzhawu leyi a nga ta ka a nga ha vuyi, kumbe u ta hlangana na mphogori leyi nga ta n'wi teka yi n'wi fambisa vusiku hinkwabyo ri kala rixa, kambe a nga fiki laha a yaka kona.

Eka xiyimo lexi vana va sungulaka ku famba vusiku, hi laha se va sungulaka ni ku vona ku cinca eka miri ya vona, va xisati va sungula no dyondza mitirho leyi langutaneke na vona ku suka eka vatswari ni maxaka ya n'wana ya xisati, va tiva xo biha na xo saseka.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vana ku famba na vusiku hikuva ku na mikhuva yo biha leyi va nga yi dyondzaka, leyi nga amukelekiki eka rixaka ra Vatsonga xik: n'wana a nga dyondza ku nwa byalwa ni ku dzaha fole loko a ri wa xinuna. Kasi loko a ri waxisati a nga sungula timhaka ta vugangu a ha ri ntsongo ivi a tika, leswi ku nga ndzhukano eka Vatsonga hikuva mutswari un'wana na un'wana u langutela leswinene eka n'wana wa yena.

Ku hava mutswari loyi a nga naveriki leswinene eka n'wana wa yena. Hi swona swi endlaka leswaku vatswari va dyondzisa vana va vona mahanyelo lamanene ni swiyila swa vutomi leswi nga ta va pfuna ku kula va ri na vutihlamuleri.

3.1.1.6. Swa yila ku yimbelela u karhi u dya

Xiyila lexi xi vula leswaku n'wana a nga fanelanga ku yimbelela a karhi a dya hikuva u ta hamboloka nomo naswona loko a ri muyimbeleri wa khwayere yo karhi u ta dyoha swinene

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vana ku dya va karhi va yimbelela kumbe ku vulavula hikuva loko u vulavula u karhi u dya u ta komba vanhu van'wana lava u dyaka na vona swa le non'wini wa wena ivi swi va nyenyetsa, na ku va wena n'wini swakudya leswiya swi nga tlhela swi ku vindza hikuva nkolo wa moya na wa swakudya yi va yi ri eku tirheni hi nkarhi wun'we. Leyi i ndlela yo langutela mahanyelo lamanene eka vana.

3.1.1.7. Swa yila ku hlaya tinyeleti

Xiyila lexi xi vula leswaku n'wana a nga fanelanga ku hlaya tinyeleti loko a etlele hikuva leswi swi nga n'wi vangela ku tsakamisa

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku chava leswaku n'wana a nga tshuka a hlangene nhloko hi ku hlaya tinyeleti hikuva ti tele ngopfu. Xi dyondzisa vana ku endla mitirho leyi ringaneleke miehleketo ya vona tani hileswi va ha riki Vatsongo na byongo bya vona bya ha ri byi ntsongo.

3.1.1.8. Swa yila ku vulavula hi mfenhe/nkawa exikarhi ka vana

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku hambu emutini ku lo tsakiwa njhani, lavakulu a va fanelanga ku vulavula hi swiharhi leswi , mfenhe kumbe nkawa exikarhi ka vana lavantsongo hikuva swi ta va vangela vuvabyi bya milombyana.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela lavakulu ku vulavula hi swihadyana leswi hikuva hi ndhavuko wa Vatsonga ku vuriwa leswaku swihadyana leswi swi vangela vana vuvabyi bya milombyana ni ku biwa. Kutani vatswari a va papalata mhaka leyi swinene hikuva a va nga lavi ku vona vana va vona va khomiwile hi vuvabyi lebyi hikuva bya chavisa.

3.1.1.9. Swa yila ku va n'wana wa xinuna a hala mbita

Ku vuriwa leswaku n'wana wa xinuna a nga fanelanga ku hala mbita kumbe timbita, hikuva u ta tshuga mavele.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vana va xinuna ku tikatsa eka mitirho leyi nga fanelangiki vona kuve yi kona ya vona leyi va faneleke ku tirha yona. Xiyila lexi a xi pfuna swinene hikuva a ku ri hava n'wana wa jaha loyi a ta navela ku tshuga mavele.

Wanuna loko o tshuga mavele a ta hundzuka xihlekiso hikuva mavele ku tshuga vana va xisati kumbe vahwanyana. Xiyila lexi xi seketela hi Malungani (2013:5) loko a ku:

A boy must not clean out a wooden spoon
by wiping porridge with his fingers and
licking it off. The rationale is: *A nga pfimba
mavele.*

Xiyila lexi a xi pfuna swinene hikuva a ku ri hava n'wana wa jaha loyi a ta navela ku languteka tani hi waxisati hikuva a tshugile mavele.

3.1.1.10. Swa yila ku va mufana a dyela embiteni

Xiyila lexi a xi sivela n’wana wa mufana ku dyela endzeni ka mbita, laha a va vula leswaku mufana loyi a nga nela hi mpfula loko a ya evukon’wanini loko a kurile. Mhaka leyi yi seketela hi Malungani (2013:5) hi ndlela leyi:

A boy does not eat from an earthenware pot. The rationale is that rain may coincidentally fall on him when visiting his in-laws when he is a grown person.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku sivela vana va vafana ku tikatsa eka mitirho leyi faneleke ku tirhiwa hi vaxisati hikuva ku nga fikela laha va nga kwetlembetanaka, ivi swi nga ha tiveki leswaku mufana hi wihi na nhwanyana hi wihi.

3.1.1.11. Swa yila Ku va n’wana a etlela a ganamile loko ri duma

Xiyila lexi a xi hlamusela leswaku loko n’wana a etlela a ganamile tilo ri karhi ri duma u ta huma mikava yimbirhi. Lexi i xiyila lexi a xi ri ni mfihlo wukulu swinene evuton’wini bya vana va Vatsonga. Laha a ku siveriwa leswaku vana va nga cheriwi hi misava ematihlweni loko ko tshuka ku wilemisava ku suka elwangwini.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri leswaku, tani hileswi hi swi tivaka ku ri tiyindlu to tala ta Vantima ngopfu khale a ti nga ri na tona tibodo letiya ta ku siva lwangu hi le ndzeni leti namuntlha ti vuriwaka silini leswaku loko tilo ri duma ku ba na moya misava yi nga weli endzeni. Xiyila lexi a xi ri na ntirho wukulu hikuva a xi papalatisa vana eka makhombo ya ku nga tshuka va tlunyiwile hi misava leyi yi waka loko ku ba moya yi va vabyisa matihlo.

3.1.1.12. Swa yila ku chaya noti ni vusiku

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku munhu a nga fanelanga ku chaya noti ni vusiku hikuva u ta hamboloko nomu.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku dyondzisa vanhu ku hambana no ba huwa loko ku ri vusiku hikuva vanhu va'wana va etlele. Ninhlelani i nkarhi wo tirha eka lavakulu, loko dyambu ri pela va lava ku wisa endhawini leyi nga hola ku havaka huwa. Vana va fanele ku xixima lavakulu va papalata huwa hikuva lava va humaka emitirhweni va va va etlele.

3.1.1.13. Swa yila ku hlometela tingoma

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku munhu a nga fanelanga ku hlometela tingoma ti nga va ta xinuna kumbe ta xisati hikuva a nga fa xifuva.

Xikongomelo xa xiyila lexi a xi sivela vanhu ku ya languta swilo leswi nga va ringanangiki. Tingoma ti ringane vanhu va malembe yo karhi, a hi munhu un'wana na un'wana loyi a faneleke ku ya vona tingoma. Xiyila lexi a xi landzeleriwa hikuva a ku nga ri na munhu loyi a ta navela ku fa xifuva, loko u fa xifuva swi vula leswaku a wa ha ri munhu wo tlhariha u hundzuka xiphunta.

3.1.1.14. Swa yila ku tshama emahandzeni ya tindlela.

Xiyila lexi a xi sivela vana ku tshama emahandzeni ya tindlela. Loko n'wana a honisa xiyila lexi a va vula leswaku u ta khonyana swirho, a hanyisa sweswo vutomi bya yena hinkwabyo.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku sivela vana ku tshama emahandzeni ya tindlela ku nga laha tindlela ti hambanaka kona hikuva ku vuriwa leswaku, emahandzeni ya tindlela hi kona laha tin'anga ti halataka kona mati lama ti nga hlambisa vanhu va mavabyi yo hambanahambana. Hikokwalaho n'wana loyi a ta tikuma a tshamile endhawini leyi a ta tluleriwa hi mavabyi yo fana na rigoni, xifula na switshetshela. Xiyila lexi a xi pfuna swinene hikuva a ku ri hava n'wana na un'we loyi a ta navela ku tikuma a khomiwile hi mavabyi yo fana na lama ya boxiweke.

3.1.1.15. Swa yila ku va vafana va dya mandza

Xiyila lexi a xi sivela vafana ku dya matanda, laha a ku vuriwa leswaku loko vo dya matandza va ta va na xiphiqo xa ku thuga matandza enhlokweni loko va ya engomeni eku yimbeni va boheka ku ya hlongorisa ku kondza va ya khoma.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku sivela vana ngopfu vafana ku dya matandza hikuva matandza ya ni nsusumeto wo va munhu a navela timhaka ta masangu. Xiyila lexi a xi tlhela xi pfuna ku sivela ku dyiwa ka matandza ya tihuku laha kaya, hikuva handle ka swona tihuku a ti nga ta ha tlhotlhorha hikuva mandza a ya ta dyiwa ya nga si fukameriwa. Xiyila lexi a xi pfuna hikuva a ku ri hava loyi a ta navela ku hlangana na xiyimo xo thuga matandza enhlokweni loko a ya engomeni.

3.1.1.16. Swa yila ku dya ntswamba/masi hi voko rin'we

Xiyila lexi a xi tshimbisa vana ku dya ntswamba hi voko rin'we laha a ku vuriwa leswaku loko a endla tano u ta raha hi homu, ku nga va loko a famba epatwini kumbe a nghena exivaleni. N'wana a pfumeleriwa ku nusa ntswamba hi voko rin'we ivi a chela eka leri a lavaka ku dya hi rona.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku dyondzisa vana timhaka ta nsivela mavabyi ni ku sivela vana ku dyisa van'wana thyaka. Loko n'wana a nusa ntswamba hi voko rin'we a chela eka lerin'wana a dya hi rona u ta tlhela a natswetela rona ivi loko ku ri thyaka u ta dya ra yena n'wini handle ko dyisa na van'wana, hi ndlela leyi rihanyu ra vana lava dyaka swin'we a ri hlayiseka

3.1.1.17. Swa yila ku rhangela lavakulu u pambula nyama loko u dya na vona

Xiyila lexi xi vula leswaku loko lontsongo a dya ni lavakulu a nga fanelanga ku rhanganga a pambula nyama/ qatha swa yila.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku dyondzisa vana ku va na xichavo no tlhela va xixima lavakulu. Ku va n'wana a tlula xiyila lexi a swi komba ku tekela lavakulu eka yena

ehansi. Lontsongo loko a lava ku endla xanchumu a fanele ku rhangang a vutisa lavakulu leswi nchumu wolowo wu endlisiwaka swona.

Swi va tano ni le ka swakudya u fanele ku yimela lavakulu va lahela hi ku rhangang va pambula kutani yena a landzela, ku nga ndlela yo n'wi fikisa eka xiyimo xo va na vutihlamuleri loko se a ta va a ri wanuna.

3.1.1.18. Swa yila ku va swihlangi swi dya nghinghiya

Xiyila lexi xi vula leswaku vana lavantsongo a va fanelanga ku dya nghinghiya. Va vula leswaku loko wo dya nghinghiya va ha ri vantsongo va ta lovela hi vatswari. Nghinghiya a yi tekiwa yi ri nyama ya vakulukumba leyi nga fanelangiki ku dyiwa hi vana,

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vana ku dya nyama leyi hi nawu wa Vatsonga a ku toloveriwe leswaku yi dyiwa hi mukhegula wa le ndyangu. Xiyla lexi a xi pfuna hikuva a ku ri hava loyi a ta tikuma a tekile xixevo xa kokwana, hikuva a chava leswaku mutswari wa yena a nga hundza emisaveni. Xiyila lexi a xi pfuna nakambe ku endla leswaku vana va xixima swilo leswi vekeraweke lavakulu ekaya.

3.1.1.19. Swa yila ku rhangela lavakulu u xurha loko u dya na vona

Xiyila lexi xi vula leswaku a wu fanelanga ku rhangang u xurha loko u dya na lavakulu hikuva u ta va sukela vona va nga si xurha.

Xikongomelo xa xiyila i ku dyondzisa vana xichavo ni ku xixima lavakulu eka vona. N'wana lontsongo loko a dya ni lavakulu hi yena a faneleke ku susa swibye loko va heta ku dya, kutani loko lontsongo a hatla a xurha a sukela lonkulu i mani loyi a nga ta sala a susa swibye leswi ku dyeriwaka eka swona.

Xiyila lexi a xi tlhela xi dyondzisa vana leswaku loko va nyikiwile ntirho hi lavakulu a va fanelanga ku khumuka hi voxe, kambe va ta byeriwa hi lavakulu leswaku i nkarhi

wo khumuka, hikuva va nga tolovela ku tshika mitirho yi nga si hela kumbe na nkarhi wo khumuka wu nga si fika.

3.1.1.20. Swa yila ku nyika n'wana xifaki u nga n'wi khumulelanga

Hi Xitsonga loko va khumulela xifaki swi vuriwa leswaku i ku bulela n'wana ndlela ya ku ya eka vakokwani. A ku vuriwa leswaku loko wo nyika n'wana xifaki u nga khumulelanga, u ta endla leswaku a lahleka ndlela ya ku ya eka va kokwana wa yena.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku ku sivela vana ku dya ku tlula mpimo hikuva loko n'wana yoloye o nyikiwa xifaki na ku kula ka xona hinkwaxo, a nga mukisana na xona a dya a kala a twa na ku vava ekhwirini lo ku nga fambisanaka na ku lumalumiwa. ku boheka ka yena ku heta xifaki lexi swi nga tlhela swi n'wi vangela ku khomiwa hi le phakati,

3.1.1.21. Ku tlangela egandzelweni swa yila

Xiyila lexi xi sivela vanhu ku tlangela egandzelweni hikuva ku vuriwa leswaku va ta hlangana na mindzukano. Egandzelweni hi le ndhawini laha ku tsundzukiwaka vakokwana kona, no tlhela ku komberiwa swo karhi kona, kutani swa fanela leswaku ndhawu leyi yi xiximiwa

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku dyondzisa vanhu ku hlonipha ndhawu ya magandzelo tani hi leswi yi nga yo hlawuleka. Loko hi xixima egandzelweni swi vula leswaku hi xixima no hlonipha vakokwa wa hina. Xiyila lexi a xi kombisa leswaku munhu loyi a nga xiximeki vakokwana a nga hlangana na nxupulo lowu nga n'wi tikiselaka swinene vutomi bya yena hinkwabyo,

Phela loko vanhu va karhi va hanya no famba masiku hinkwawo va va va va karhi va rindziwa ni ku hlayisiwa hi swikwembu swa vakokwa wa vona, hikokwalaho loko va huma endlelani swikwembu swi ta va rhumela mindzhukano.

3.1.1.22. Swa yila ku kandziya laha ka ha ku sindziwaka

Xiyila lexi xi vula leswaku n'wana a nga fanelanga ku kandziya laha ka ha ku sindziwaka. Ku vuriwa leswaku loko n'wana o tlula xiyila lexi u ta hlangana na khombo ro ka a nga tekiwi loko a ri nhwanyana kumbe a nga teki loko a ri mufana loko mikarhi ya vona yo teka no tekiwa yi fika.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku chava leswaku loko vana vo kandziyela laha ka ha ku sindziwaka va ta tithyakisa hi misava ni vulongo lebyi ku sindziweke hi byona. A va tlhela nakambe va chava leswaku ku khavisa loku va ku endleke kui ta onhiwa hi mikondzo, ivi munhu loyi a nga eku sindzeni a hela matimba.

Leyi a yi ri ndlela yo dyondzisa n'wana loyi a ha kulaka milawu hikuva n'wana un'wana na un'wana u tswariwa a nga ri na vutivi byo karhi bya swa laha misaveni. Xiyila lexi xi seketela hi Du Toit na Van Steden (2001:21) loko va ku: *“Culturally speaking, every baby is born as a clean slate “tabula rasa” or “clean” sheet or paper”*.

Xiyimo lexi xi endla leswaku loko se n'wana a tswariwile a fanela ku dyondzisiwa milawu a ta hanya hi ndlela leyi ndhavuko wa Vatsonga wu lavaka yona.

3.1.1.23. Swa yila ku tshamisa n'wana erihlelweni

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku n'wana a nga fanelanga ku tshamisiwa erihlelweni hikuva a nga hundzuka mbheveve. Ku hava mutswari loyi a ta navela ku vona n'wana wa yena a hundzukile mbheveve. Mutswari un'wana na un'wana u langutela ku tswala n'wana loyi a hetisekeke emiehleketweni naswona ha swi tiva leswaku n'wana i nyiko ku suka eka Xikwembu.

Vatswari van'wana a va ba ehansi va hlambanya leswaku vona vana va timbheveve a va va lavi. Laha wansati loyi a nga tswala mbheveve a faneleke ku longa a kongoma eka vona. Leswi swi tiyisisa hi Manyusa (1997:27) loko a tshaha maluleke (1987:258) a ku:

Loyi loko a nga yanga eka vona na goya
rakwe ra mbheveve ku ta rhurha mina
laha mutini.

Marito lama ya kombisa kahle leswaku n'wana wa mbheveve a nga lavi hi munhu.
Hikokwalaho vanhu a va endla hi tindlela hinkwato ku nga tshamisi vana endzeni ka
tinhlelo leswi a swi ta va papalatisa eka khombo ro hundzuka timbheveve

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela mavabyi hikuva ha swi tikva leswaku
n'wana u tshama a karhi a tlanga hi thyaka. Loko o tshama ehenhla ka rihlelo u ta
siyela thyaka ivi loko va ya chela swakudya swi va vangela vuvabyi hikuva rihlelo a ri
fani na ndhichi u nga ta tshama u karhi u yi hlantswa nkarhi na nkarhi.

3.1.1.24. Swa yila ku pfula tihomu ni mpundzu swinene

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku varisi a va pfumeleriwi ku pfula tihomu ka ha ri
ni mpundzu loko ka ha ri ni xiverha hikuva ku vuriwa leswaku ti ta khomiwa hi
vuvabyi bya ngati.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sirhelela tihomu eka vuvabyi bya ngati lebyi
hlamuseriweke laha henhla lebyi na swona ku vuriwaka leswaku byi vangeniwa hikuva
tihomu ti dya byanyi lebya ha riki na xiverha lexi kumekaka eka byona ni mpundzu.
Vuvabyi lebyi byi vangela tihomu ku khwita lero loko ti nga hatlisi ti tshunguriwa ti
nga hetelela ti nga ha koti ku famba kutani ti fa. Vanhu a va fuwa tihomu hi
xikongomelo xo tihanyisa, kutani a swi va boha ku xixima xiyila lexi leswaku swifuwo
swa vona swi ta hlayiseka.

3.1.1.25. Swa yila ku tlula ndzilo

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku munhu a nga pfumeleriwi ku tlula ndzilo hikuva
siku rin'wana a nga wela endzeni ka wona naswona i mfungho wo tshama ehenhla
ka xiyimo xa khombo ku fana ni loko munhu a ponile engomeni, ku vuriwa leswaku u
tlule ndzilo.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku dyondzisa vanhu ku fambela ekule na swilo leswi loko va swi endla swi nga ta va vangela makhombo kumbe ku va chela mabadi evuton'wini. Xiyila lexi a xi boha ku xi landzelela hikuva a ku ri hava loyi a ta navela ku hlangana na xiyimo xo tika evuton'wini ngopfu loko a ya engomeni.

3.1.1.26. Swa yila ku dya nthanyani u ri xuvuri

Xuvuri i n'wana wa jaha loyi a nga si yaka engomeni, kasi nthanyani i kondlo erikulu leri tshamaka emikeleni enhoveni leri ri dyiwaka. Xiyila lexi xi vula leswaku jaha leri nga si yaka engomeni a ri fanelanga ku dya vuswa ri xeva hi nyama ya nthanyani.

Ku vuriwa leswaku jaha leri tlulaka xiyila lexi loko ri ya engomeni ri ta thaga ri tshereta hikuva nthanyana yi ta thuga hi le thavathaveni ivi ri fanela ku yi hlongorisa ku kondza ri yi khoma. Leswi hi nga swi seketela hi marito ya xitlhokovetselo xa Masebenza loyi a tshaheke hi Manyusa (1997:26) lexi nge:

Kambe loko u dyile nthanyani
U nga si ya kona
U ta khoma nxivinxivi
Yi ta thuga
U ta fanela ku hlongola
U ka u yi khoma

Ntshaho wa Masebenza wu tiyisisa leswaku hakunene swa yila ku dya nthanyani u nga si ya engomeni. Xiyila lexi a xi boha majaha ku xi landzelela hikuva a ku ri hava jaha leri a ri ta navela ku hlangana na xiyimo lexi loko ri ta ya engomeni.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vana ku tikatsa eka timhaka leti nga si va ringanaka, ku nga ta masangu loko va nga si ya engomeni hikuva loko se va ya engomeni swilondza swa vona swi nga hlwela ku hola ku kondza ngoma yi tshwa.

3.1.1.27. Swa yila ku va n'wana wa xisati a tshama ehenhla ka tshuri

Vatsonga va vula leswaku a swi fanelanga ku va n'wana wa xisati a tshama ehenhla ka tshuri hikuva loko a ya evukatini u ta fika a vanga milandzu yo ka yi nga heli.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku papalatisa vana eka mitolovelo yo tshama va nga tirhi hikuva a swi ta va tano na le vukatini loko vo suka va nga dyondzisiwanga laha kaya. swa tiveka leswaku vukati byi lava hi mani na mani, leyi a yi ri yona ndlela ya kahle yo byala moya wa nchiviriko eka vana va xisati ku va va ta kota ku tshama evukatini.

3.1.1.28. Swa yila ku hluva huku u karhi u vulavula

Xiyila lexi a xi vula leswaku n'wana a nga fanelanga ku hluva huku a karhi a vulavula hikuva a ku tshembiwa leswaku loko a hluva a karhi a vulavula ku ta mila tin'wana tinsiva ivi a nga heti ku hluva.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku endlela leswaku munhu loyi a hluvaka huku a ta hatlisa a heta. Loko a ku nga ri xiyila lexi vahluvi a va ta susa miehleketo ya vona eka ku hluva va yi kongomisa eka swin'wana. Loko munhu a karhi a vulavula ku pfa ku tlula marha ya suka enon'wini ya tlhambukela eka huku leyi a hluvaka, a ku siveriwa leswaku marha lawa ya nga tluleli eka huku leyi a yi hluvaka leswi ku nga dyondzo ya ntivo rihanyu.

3.1.1.29. Swa yila ku rhwala mati ya khoswa

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku loko u rhwala mati ya khoswa u ta veleka n'wana wa makovo loko se u ya tekiwa. Ku hava munhu na un'we loyi a ta navela ku veleka n'wana wa makovo, hikwalaho a swi boha leswaku loko vamanana va ya eku keni ka mati va ka mathini ya vona ya tala leswaku va ta tswala vana vo saseka.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku susa vulolo eka vana ngopfu vanhwanyana lava va ha kulaka, hikuva loko va nga hayiteriwi va ha ri vantsongo va nga kula na vulolo

leswi nga ta va karhata loko va ya evukatini. Hi tlhelo lerin'wana a va toloveta vana ku tiyisela ku rhwala swibye leswi kaka mati yo hlaya leswaku va ta kula va tiyile.

3.1.1.30. Swa yila ku cela goji lero enta loko ku lahliwa xihlangi/ n'wana lontsongo

Xiyila lexi a xi hlamusela leswaku loko endyangu ko lova xihlangi lexi xa ha riki xintsongo, a swi fanelanga ku xi lahla eka goji leri nga enta hikuva swi nga va na switandzhaku hi tlhelo ra mbeloko eka mutswari wa xona.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku chavela leswaku mana wa n'wana loyi a nga ka a nga ha kumi van'wana vana. Ku vuriwa leswaku loko n'wana loyi a lahliwa egojini ro enta u ta famba na mindzhuti ya tintsongwana ta yena, ivi a pfala xivelekelo xa mana wa yena xi nga ha swi koti ku amukela mbewu.

3.1.1.31. U nga dyi mihandzu yimbisi swa yila

Xiyila lexi a xi sivela vana ku dya mihandzu leya ha riki yimbisi. Ku vuriwa leswaku loko u tlula xiyila lexi u ta fa tindleve. Ku na swo tala leswi vanhu va nga swi vulavulaka hi wena loko u file tindleve ivi u nga swi twi. Xiyila lexi a xi endla leswaku vana va landzelela milawu ya vatswari hikuva va chava ku fa tindleve.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku sivela vana ku sungula ku kha mihandzu na nkarhi wo vupfa wu nga si fika. Nakambe ku vuriwa leswaku loko n'wana a dya mihandzu yimbisi a nga va na khombo ro sohasoheka marhumbu, a lumalumiwa, a twa ku vava swinene.

I mani n'wana loyi a ta navela ku hlangana na xiyimo lexi ke? Nhlamulo yi ku, ku hava, vana va dyondza ku landzalela milawu ya lavakulu va yingisa ni ku teka swiletelo.

3.1.1.32. Swa yila ku dya matimba/ makanyi ya nga si lumiwa

Vatsonga va ri swa yila ku dya mihandzu loko yi nga si lumiwa hikuva u ta khomiwa hi vuvabyi bya ku rhurhumela. Hi nga vutisa leswaku ku lumiwa i ku yini? Ku lumiwa i ku lahela kumbe ku phahla. Loko mihandzu yi nga si sungula ku nyiketwa eka mani na mani yi fanele ku rhanga yi ya vikiwa eka vakokwana va le hansi egandzelweni yi phahliwa. Swi tano ni le ka swirimiwa swa le masin'wini.

Vakokwana va fanele ku tshova mihandzu/ matimba va ya ma veka egandzelweni va vikela va le hansi, hi ndlela leyi swakudya swa le masin'wini swi ta va swi pfuleriwile leswaku swi nga dyiwa. Swi va tano ni le ka makanyi.

Xikongomelo xa xiyila, ha swi tiva leswaku matimba na makanyi i swirimiwa ni mihandzu yo nyanganya, kutani Vatsonga a va chava leswaku vana va nga sunguli ku dya mihandzu leyi hi xihatla kutani va khomiwa hi nyonghwa ni ku va mihandzu yo fana na matimba yi nga sungula ku tshoviwa nkarhi wu nga si fika, ivi loko nkarhi se wu ya fika u kuma leswaku a ka ha ri na matimba.

Ntsawan'wisi (1973:18) u seketela timhaka leti boxiweke hi xiyila lexi hi ndlela leyi:

The Tsonga used to hold a ceremony where the first fruit or crop of the year was tested. People were not allowed to eat of the new crop before this ceremony was held.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku hakunene a swi nga pfumeleriwi ku va mihandzu yi dyiwa loko ku nga si endliwa ntlangu wo yi phahla ni ku lahela hi ku vikela vakokwana ehansi.

3.1.2. SWIYILA SWA VUYIMANI

3.1.2.1. Manghenelo

Vayimani a va ri na swiyila leswi a swi kongomane no lawula mahanyelo ya vona hi nkarhi lowu va nga vayiman,i ku fikela loko va ya tsuxeka. A ku siveriwa leswaku va nga tikumi va endlile, kumbe ku tiha mitirho leyi nga vangelaka n'wana loyi a yimiweka hi manana switandzhaku.

3.1.2.2. Swa yila ku khubumela nceka u ri muyimani

Loko muyimani a tlula xiyila lexi va vula leswaku u ta tswala n'wana loyi a nga ta va a funengetiwile kumbe a ri endzeni ka nkwama wo tani hi pume kutani wena mutswari wa yena u ehleketa leswaku u lovile.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku sivela vayimani ku tshama va tifunengetile miceka hikuva leswi a swi fambelana na ku tiputa vusiwana na ku ehleketa ngopfu leswi swi nga riki kahle. Hambi munhu o hlangana na swiyimo swo tika evuton'wini a nga fanelanga ku humesela ku tikeriwa ka yena ku voniwa hi mani na mani.

3.1.2.3. Swa yila ku va wanuna a nghena endlwini laha ntswedyaana a velekelaka kona

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku wanuna a nga pfumeleriwi ku nghena endlwini laha wansati a velekelaka kona hikuva u ta n'wi tsandzekisa ku veleka. Ayisi (1979:23) u sekektela xiyila lexi hi ndlela leyi:

Men are usually not allowed to be present during labouring unless there are complications, and it is believed that the cause of the difficulty is associated with something done by wife against the husband.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku wanuna a ta pfumeleriwa ku nghena laha nsati a veleka kona ntsena loko ko tshuka ku vile na ku tikeriwa loku ku tshembiwaka leswaku ku vangwa hi ku va nsati a endlile swo karhi eka nuna wakwe. Swi nga va swiendlo leswi a swi endleke hi vomu kumbe ku nga ri hi vomu. Ayisi (1979:23) u yisa emahlweni ku seketela mhaka leyi a ku:

This may be deliberate or inadvertent or covert act. The husband then has to be there to perform certain rituals to facilitate birth.

Wanuna u ta pfumeleriwa ku nghena endlwini ya ntswedya ntsena ntsena loko a komberiwile hikuva ku ri na leswi swi bohaka ku va a ya swi endlaka, leswi nga pfunaka leswaku wansati a ntshuxeka.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vavanuna ku va a vona mikhuva leyi endlwaka loko wansati a veleka. Naswona vukona bya yena byi nga hlwerisa ku velekiwa ka n'wana, swi nga siva xivelekelo ivi n'wana a kondza a lova.

3.1.2.4. Swa yila ku tlula ntsandza u ri muyimani

Khale a ku vuriwa leswaku loko muyimani a tlula ntsandza u ta vangela n'wana loyi a nga si tswariwaka vuvabyi bya xihingani. Lebyi i vuvabyi lebyi n'wana a tswariwaka a ri karhi a hefemulela ehenhla, naswona i vuvabyi lebyi nga endlaka leswaku n'wana loyi a lahlekeriwa hi vutomi.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vayimani ku famba va karhi va tlulatlula mitsandza loko va yi kuma laha ndleleni, ku chavela leswaku va nga tshuka loko va tlula va phijiwa va wa va vaviseka kuve munhu wa kona u le kusuhi na ku veleka ivi a va ni ku tikeriwa loko se a fanele ku veleka. Ku ehleketa ngopfu u ri eka xiyimo lexi swi nga va na xiave xo biha eka n'wana loyi a nga si velekiwaka

3.1.2.5. Swa yila ku huwelela emasin'wini u ri muyimani

Xiyila lexi a xi sivela wansati wa muyimani ku huwelela loko a ri emasin'wini laha a va vula leswaku loko a huwelela u ta hisa mavele ya nga ha kuli ya hetelele hi ku oma ya fa.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku sivela leswaku loko vayimani va ri eku tirheni tani hi ku hlakula va hunguta ku ba huwa, hikuva leswi a swi ta va kavanyeta ku hatlisa va heta ndzima ya siku rero.

3.1.2.6. Swa yila ku nghena ensin'wini ya un'wana u ri muyimani

Nhlamuselo ya xiyila lexi a va vula leswaku loko u nghena emasin'wini u ri muyimani ku ri nsimu leyi nga riki ya wena u ta hisa mavele. Munhu un'wana na un'wana a nge naveli ku vona mavele ya nsimu ya un'wana ya tshwile handle ka loko a ri munhu wa mbilu yo biha.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku byala moya wo va vanhu va fanele ku xixima tinsimu ta vanhu van'wana. Xin'wana a ku ri ku endlela leswaku vanhu va nga ngheni hi ku rhandza eka tinsimu leti nga riki ta vona. Muyimani u fanele ku lahela leswaku a ta kuma mpfumelelo wo nghena emasin'wini.

Ku lahela ka kona i ku va loko a nghena ensin'wini u fanele ku bakanya swiambalo ekhwirini ri sala erivaleni, ivi a nusa misava a chela mavele matlhelo hinkwawo. Loko kuve u nghena ku karhi ku na mpfula u kulula mati lama khulukaka ekhwirini a haxa mavele. Leyi hi yona ndlela yo byela mavele leswaku ya nga chavi hikuva na wona ya ta va vatswedyana. Hi ndlela leyi u va a laherile, hi wona mpfumelelo wo nghena emasin'wini.

3.1.2.7. Swa yila ku pfluxela/nghena endlwini ya movabyi u ri muyimani

Ku hlamuseriwa leswaku wansati wa muyimani a nga ngheni endlwini ya munhu loyi a vabyaka ku ya n'wi pfluxela hikuva a nga humela hi khwiri. Xiyila lexi a xi nga tluriwi

hi vavasati lava nga eka xiyimo lexi hi ku chava ku lahlekeriwa hi vana va vona, phela i ku navela ka wansati un'wana na un'wana ku va na n'wana evuton'wini

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku hunguta mikondzo endlwini ya muvabyi hikuva van'wana a va yi hi xikongomelo lexinene xa ku pfuxela. Ku aleriwa ka vayimani ku nghena a ku ri ku hunguta mindzhuti ya vona hikuva va hisa.

Loko ku ve swa boha ku va muyimani loyi a pfuxela muvabyi hikuva a ri n'wana wa yena, muyimani loyi u fanele ku rhangha hi ku lahela leswaku loko a ya nghena a nga tsemi muvabyi nhlana. Xiyila lexi xi seketela hi Ntsan'wisi (1973:17) loko a ku:

The Tsongas have a belief that certain people should not visit a person who is ill because they may cause his condition to deteriorate, ultimately leading to death. People of low moral standard, witches, menstruating women etc, are taboo to a patient because they may burn him, *va nga n'wi hisa*.

Ntshaho lowu wu tiyisisa na ku kombisa swiyimo swa vanhu lava nga pfumeleriwiki ku nghena laha ku nga ni muvabyi ni switandzhaku leswi nga kona loko ko ka ku nga landzeleriwi xiyila lexi.

3.1.2.8. Swa yila ku hawula nyama leyi hayekiweke ehenhla u ri muyimani

Xiyila lexi xi alela wansati loyi a nga muyimani ku hawula nyama leyi hayekiweke ehenhla hikuva n'wana loyi a n'wi yimeke a nga tswariwa a tsondzeriwe hi rhumbu

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vayimani ku tirha mitirho leyi katsaka ku khandziya tindhawu ta le henhla hikuva va nga tshuka va wile va vaviseka

3.1.2.9. Swa yila ku tshama emasin'wini u ri muyimani

Nhlamuselo ya xiyila lexi i ku loko wansati o fika emasin'wini laha ka ha riki na mavela lamantsongo a tshama ehansi, mavele hinkwawo lama nga emasin'wini ya ta rhumbuka ya ha ri swivedyana ya nga ha kuli ya tlhela ya nga ha tswali nchumu.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vayimani ku ya emasin'wini va fika va tshama hikuva swa endlela leswaku va tshama ehansi kasi mikarhi ya vona yo ntshuxeka yi le kusuhi ivi swi tlhekeka va sungula ku tswala kwale masin'wini kumbe va tsandzeka ku yima, leswi swi nga toloveriwangiki, phela emasin'wini a hi ndhawu yo tswalela kona, Munhu u tswalela ekaya. Mhaka yin'wana hi leswaku loko a fika a tshama emasin'wini u ta lolohisa vatirhi van'wana lava va nga eku tirheni.

Xikongomelo xin'wana mhaka hi leswaku vanhu va swi tiva ku ri emasin'wini ku tirhiwa mitirho yo tika, kutani vayimani a va dyondzisiwa ku papalata mitirho yo tano hikuva ku hlakula i ntirho wo tika swinene. Ku hambana na xiyimo xo tani, vakhegula a va fanele ku teka ntirho wo vona leswaku vayimani hinkwavo va nga tinghenisi eka ntirho lowu nga tshukaka wu va vangele ku lumalumiwa loku landzelaka hi ku veleka.

3.1.3. SWIYILA SWA VATSWEDYANI/ VUTSWEDYANI

3.1.3.1. Swa yila ku swekela va muti u ri ntswedyaana

Xiyila lexi a xi hlamusela leswaku wansati loyi a nga ntswedyaana a nga fanelanga ku swekela vakulukumba laha mutini hikuva swakudya leswi a nga ta va swekela swi nga va vangela leswaku loko vadya va nga tiyi naswona va nga rhurhumela ku fana na yena a nga tiyangiki hikuva a ha ri ntswedyaana.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku dyondzisa vatswedyaana ku tihlayisa hi mikarhi hinkwayo hikuva van'wana vavasati loko va ri vantswedyaana a va swi koti no sirhelela miri ya vona, va tshika, u kuma va tshika mavele ya vona ya karhi ya

lengelela va nga ma bohi hi nchumu ya pfa ya khumba na swakudya leswi va faneleke ku ya nyika vakulukumba.

Xikongomelo xin'wana a ku ri ku sivela vaswedyana ku swekela lavakulu swakudya hikuva mafi ya vona ma nga pfa ma thonela eswakudyeni swa vakulukumba ivi swakudya swi dzunga ni ku va hlambisa timbilu.

3.1.3.2. Swa yila ku va wansati loyi a loveriweke hi n'wana a kukula yindlu leyi a etlelaka eka yona a yimile

Xiyila lexi xi vula leswaku loko wansati loyi a loveriweke hi nuna o kukula yindlu a yimile, nuna wa yena u ta khuma a kukumuka khwiri a sungula ku vabya swinene.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela khombo ro va wanuna a nga vona ku tiya ka nsati wa yena kutani a kokeka rinoko, phela wanuna u fananisiwa na mbyana lero loko a vona nsati wa yena a yimile a karhi a gingaginga a nga tela hi ku n'wi navela ivi a rivala leswaku wa ha ri wa ntima kutani va hlangana emasangwini ivi loyi waxinuna a khuma, a khoma hi mavabyi, laha ku ponisa vutomi bya yena swi nga ta lava n'anga leyi nga ta kota ku n'wi tshungula, handle ka swona ku nga va ku hela ka vutomi bya wanuna yoloye.

3.1.3.3. Swa yila ku va wansati loyi a ha ku velekaka a tshunela laha ku nga ni nuna wakwe

Xiyila lexi xi vula leswaku wansati loyi a ha ku velekaka a nga tshuneli ekusuhi na nuna wa yena. Ku tshunela loku a va vula leswaku wanuna a nga fanelanga ku etlela endlwini yin'we na nsati, wansati a fanele ku ya etlela na n'wingi wa yena ku fikela loko xihlangi xi ta va na meno.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela wanuna ku nghena endlwini ya nsati wakwe wa muyimani, ku va sivela ku hlangana hikuva a ku ta va na khombo ra ku lumuriwa/ ku tshikisiwa ka n'wana a ha rintsongo hikuva wansati a biha emirini.

3.1.3.4. Swa yila ku va wansati loyi a nga susa khwiri a etlela na wanuna

Xiyila lexi xi alela wansati loyi a nga susa khwiri ku etlela na wanuna wihi kumbe wihi. Vatsonga va vula leswaku ngati ya wansati loyi a nga susa khwiri yi fana na ngati ya munhu loyi a nga humela hi khwiri hikuva ya hisa.

Xikongomeko xa xiyila lexi i ku sivela wansati loyi a nga susa khwiri ku hlangana na wanuna wihi kumbe wihi hikuva ngati ya yena ya hisa. Ngati ya wansati loyi yi nga nghena eka wanuna, ivi hikuva yi hisa a tshwa, a khuma kutani a vabya a fa. Malungani (2013:5) u seketela xiyila lexi hi ndlela leyi

There is a strong belief that the blood from a miscarriage is the same as the abortion blood. Vatsonga regard the blood shed from at an abortion as burning (*ya hisa*).

Ku hambana na ku tshwa loku a ku ri ku vavanuna va ta ringeta ku lawula miri ya vona. Phela vavasati van'wana va na mona wa xiloyi wo ka va nga hloniphi vutomi bya munhu, hi ndlela leyi a va dyondzisiwa ku twela vanhu van'wana na ku tikhoma.

3.1.3.5. Swa yila ku va wansati wo humela hi khwiri a hlangana na nuna wakwe

Xiyila lexi xi kongomisiwe eka wansati loyi a tikile ivi vuyimani bya yena byi huma. Wansati loyi a nga fanelanga ku hlangana na nuna wa yena hikuva loko o hlangana na nuna, nuna wa yena u ta khuma hikokwalaho ka tinjhiringa to hisa leti nga eka wansati. Ku khuma i ku va munhu a nyana emirini a sungula ku vabya, a khohlola, a kukumuka khwiri swi nga heli.

Xikongomelo xa xiyila i ku sivela vamanana lava kumekaka eka xiyimo lexi ku va va hlangana na vavanuna va vona. Wansati loyi a nga humela hi khwiri loko o hlangana na nuna wa yena ku nga va na khombo ra ku tika ka wansati ivi siku leri a tswalaka

loko xin'wanana xi ku n'e, wanuna u tsemeka nhlana kutani a wa a lovela kwalaho a nga ta va a ri kona, hambi a ri kule na laha n'wana a nga velekeriwa kona.

Xiyila lexi xi ni dyondzo yikulu eka vamanana hikuva xi dyondzisa manana un'wana na un'wana ku tihlayisa ni ku tihlayisela nuna wa yena hi yexe. Loko swo tshuka swi n'wi humelerile u fanele ku hatlisa a tivisa vakhegula lava hi xihatla va nga ta lava n'anga leyi nga ta va basisa ni ku va hlanganyisa.

3.1.4. SWIYILA SWA VAVASATI HI KU ANGARHELA

3.1.4.1. Swa yila ku bula na mukon'wana

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku xi alela bulu rihi na rihi eka mukon'wa. Eka xiyila lexi ku vuriwa leswaku loko ku nga arisiwi, bulu leri ri nga hetelela hi ku vanga ku hlekisana ivi ku nghena vugangu exikarhi.

Xikongmelo xa xiyila lexi a ku ri ku hunguta ku va vingi va tshunelela ngopfu mukon'wana va bula hikuva mabulu yan'wana a ya ta hetelela hi ku vanga vugangu exikarhi ka lavambirhi, ivi swi vanga ku nyakapfala ka vuxaka.

3.1.4.2. Swa yila ku va wansati a dya xithuvi

Xiyila lexi a xi sivela vavasati ku dya xithuvi hikuva ku vuriwa leswaku va ta vangela tihomu leswaku ti nga ha beki. Munhu un'wana na un'wana loko a ri na tihomu etshangeni wa tsaka, kutani a nga ta tsaka loko ku endla swilo leswi nga ta sivela tihomu ku va ti beka ti ta andza.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sirhelela varisi ku va va vangisiwa timhaka leti khumbaka swa tihomu na ku dyiwa ka xithuvi tani hileswi ku nga vona va ti hlayisaka. Xikongomelo xin'wana hileswaku xithuvi i bazela ya varisi na vavanuna lava loko homu yi vabya kumbe yi tlhaviwe hi ngati, va yi ongolaka. A hi lemukeni leswaku wansati loyi a nga tshama a risa wa pfumeleriwa ku dya xithuvi, hikuva tihomu a ti beka emandleni ya yena hambi ku ri ku senga a senga.

3.1.4.3. Swa yila ku rhwala mavoko enhlokweni u ri wansati

Xiyila lexi a xi hlamusela leswaku a wu fanelanga ku rhwala mavoko enhlokweni hikuva u ta fela hi tatana. Ku hava munhu loyi a navelaka ku fela hi tatana wa yena. kutani a swi boha leswaku xiyila lexi xi xiximiwa.

Xikongomelo xa xiyila i ku pfuneta ku hambanisa munhu loyi a nga exirilweni na loyi a nga entsakweni. I munhu loyi a nga exirilweni a pfumeleriwaka, ku rhwala mavoko ku kombisa xiyimo lexi a nga eka xona xo tika. Nityiso kumbe nkoka wa xiyila lexi wu seketela hi Manyusa loko a tshaha N'wa-Mahlahla loko a arisa n'wana wa yena eka tsalwa ra Maluleke (1987:11) loko a ku:

U nga rhwali mavoko swa yila,
loko u lava ku bomba xinhwana
xa thyaka ndzi ta ku khandla
xi dzudzeka.....

3.1.4.4. Swa yila ku va wansati a kuva tihunyi ta le rihlampfini emasin'wini

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku wansati loyi a nga emasikwini a nga fanelanga ku kuva tihunyi ta le rihlampfini emasin'wini. A ku vuriwa leswaku loko wansati o tlula xiyila lexi u ta va na swiphiqo loko a ya emasikwini u ta huma ngati yo tala, xiyila lexi a xi landzeleriwa no xiximiwa swinene hi vamanana hikuva a ku ri hava na munhu na un'we loyi a ta navela ku tikuma a ri eka xiyimo lexi loko mikarhi ya yena ya vusati yi fika.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vaxisati ku kuva tihunyi ta le rihlampfini hikuva va ta hetelela va tsemile na timhandzi leti ku nga biyiwa nsimu hi tona loko se tihunyi ti nga ha ri kona darata ya nsimu yi wa.

Loko wansati a ri ntswedzana vakhegula va kha mhangani va khandla va yi tota tsumani ivi va hisa xikomu na mpundzu va teka xikomu lexiya xi hisaka va orhovela leswaku va nga fi mahlo hikuva va vonile ngati.

3.1.4.5. Swa yila ku tshama ehenhla ka xipombondwana

Xiyila lexi xi dyondzisa vavasati/ vamanana timhaka ta ku tikhoma na matshamelo lamanene. Ku vuriwa leswaku loko wo tshama ehenhla ka xipombondwana u ta tswala n'wana wa maswori/ matihlo ya mangayi.

Nyiko ya n'wana yi huma eka Xikwembu, ku hava mutswari loyi a ta navela ku amukela nyiko ya n'wana loyi a nga ta va na swihlawulekisi swo ka swi nga tolovelekanga

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku chavela leswaku loko wansati o tolovela ku tshama ehenhla ka xipombondwana, siku rin'wana u ta rivala ku tivuyetela ivi tihomu ti dya mavele. Phela loko mhaka yo tani yo humelela, ngopfu eka munhu loyi a nga nhlomi ku ri ni n'wingi wa yena wa ximuna laha mutini a nga ka a nga ha tiphini.

3.1.4.6. Swa yila ku kukula/ kukulela munhu

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku loko manana a kukula a nga fanelanga ku kukulela thyaka ri ya eka munhu un'wana. Leswi a swi aleriwa hikuva munhu yoloye a kukuleriwaka a nga ka a nga ha teki nsati

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku rhumela mahungu eka vamanana emindyangwini tanihi leswi ku nga vona va tirhanaka na mhaka yo kukula leswaku loko va nga si kukula a va rhangi va xiya laha va nga ta kukulela kona thyaka

Xikongomelo xin'wana a ku ri ku sivela vamanana ku kukula ekusuhi na laha ku tshameke vakulukumba hikuva va nga tlunyiwa hi ritshuri ra misava leyi kukuriwaka.

3.1.4.7. Swa yila ku yisa mavoko endzhaku

Va khale a va vula leswaku ku yisa mavoko endzhaku swa yila, a swi fambelana no feriba hi nuna. Va ri ku rhwala. Mavoko swi kombisa leswaku wansati loyi u karhele hi swa vutomi, u na gome lero u lo yimela hi maxangu ntsena.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela munhu loyi a nga ku tikeriweni ku tinyanyisela xiyimo hi ku komba un'wana na un'wana maxangu lama a nga eka wona hikuva lava va n'wi vengaka va ta ya va n'wi tshikilela hi mindzhuti ya ntima, nakambe lexi i xikombiso xa munhu loyi a feleke hi nuna. Nuna tanihi nsati i wa nkoka evuton'wini hikokwalaho xiyila lexi a xi boha ku xi landzelela hikuva ku hava wansati loyi a ta navela ku loveriwa hi nuna.

Wanuna u teka xiphemu lexikulu xo hlayisa ndyangu hikuva hi yena a fambaka a singilela ndyangu wakwe. Mhaka leyi yi seketela hi Peters Golden (1997:32) loko a ku:

Men are expected to serve as providers
and teachers tending most assiduously to
the world outside the household.

Ntirho wa wanuna endyangwini i ku singilela ndyangu wa yena ni ku wu sirhelela eka swiyimo hinkwaswo, swi nga va swo biha kumbe leswinene, swo tika na swo olova.

3.1.4.8. Swa yila ku va vavasati lava nga si hetaka ku bebula, vanhwanyana va mvele ya tinhlungu na vabvana vo hisa, va kandziya laha mufi a nga kona

Xiyila lexi xi sivela vavasati lava nga eka xiyimo lexi ku nghena laha mufi a nga etlela kona, xivangelo ku ri leswaku a va wu tivi nawu wa ku feriswa hambi ya ri matshandzelo ya muferiwa a va ma tivi. Laha ku vekiweke mufi ku tekiwa ku ri ndhawu yo hlawuleka swinene.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku papalatisa vamanana lava ku nga tshukaka loko va ya tekiwa va tlulela hi makhombo ya ku hatlisa va loveriwa hi vavanuna va vona va ha ri vantsongo. Mhaka yin'wana hi leswaku munhu loyi a nga feriswa u nyikiwa milawu leyi a faneleke ku xi landzelela hi nkarhi lowu a ha korhamiseke nhamu ni ku rila nuna wakwe leyi nga fanelangiki ku tiviwa hi wansati un'wana na un'wana.

3.1.4.9. Swa yila ku hlongola wansati hambu a loloha ku tlurisa

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku loko wanuna o kala a teka nsati a nga fanelanga ku n'wi hlongola, hambiloko o kuma leswaku ku na swin'wana leswi nga ha n'wi tsakisiki hi yena swo tani hi ku loloha.

Va ri swa antswa u n'wi lavela vakhegula va tshama na yena ehansi va n'wi dyondzisa leswi manana wa ndyangu a faneleka ku endlisa swona.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku sivela vavanuna ku teka va tshika va hlomisa va nga hetu hikuva mabilomu ya misava ya tele, vavasati i mabilomu ya misava u nge va hetu.

Xikongomelo xin'wana hi leswaku va khale a va vula ku ri swa yila ku teka u tshika hikuva na yaloyi u nga ta n'wi teka u ta va tano a loloha kumbe a nyanya ku tlula lowo sungula hikuva ku teka a ku hlahluveriwi. Va ri ku teka swi fana no ringela tihlampfi ematini, loko u hoxela njovo u va u nga swi tivi leswaku u ta phasa ya njhani. Va ri swa antswa ku tiyisela yaloyi wo sungula u dyondzisa yena. Serudu (1979:76) u seketela xiyila lexi hi ndlela leyi:

According to traditionalists a woman cannot be married twice because they maintain, she is born once and dies once.

Ku ya hi ntshaho wa Serudu wansati a nga fanelanga ku hlongoriwa hikuva u tswariwa kan'we a tlhela a fa kan'we. Wo fanela ku tiyiseriwa xisweswi a nga xiswona.

3.1.4.10. Swa yila ku tiboha xisuti hi byewu

Ku vuriwa leswaku loko wo tiboha xisuti hi byewu u vitana rifu emutini kutani u nga lovela hi nuna. Xi dyondzisa vavasati ku hlayisa vavanuna va vona ni ku va navelela ku hanya nkarhi wo leha.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku tshinya vavasati ku hambana no boha byewu exisutini hikuva byewu byi bohiwa hi vavasati lava nga fela hi vavanuna. A xi dyondzisa vavasati ku hlonipha rifu.

3.1.4.11. Swa yila ku va nhlomi yo hloma no tsutsumela emubedweni

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku loko wansati a ha ku hloma emutini a nga pfumeleriwi ku ya etlela endlwini leyi ku etlelaka nuna wa yena a nga si amukeriwa ximfumo. Ku amukeriwa ximfumo ka kona i ku u fanele ku ya vikeriwa va le hansi egandzelweni leswaku na vona va tiva xirho xa ndyangu lexintshwa.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku endlela leswaku va le hansi va swi tiva leswaku ku na muyeni laha mutini, loyi a nga tshamaka na vona vutomi bya yena hinkwabyo, xikongomelo xin'wana a ku ri ku kombisa tinhlomi leswaku vukati a byi tsutsumeriwi, a va teki nkarhi wa vona ku tiva muti lowu va hlomaka eka wona hambu ku ri ku teka nkarhi va dyondza vavanuna lava va lavaka ku va teka hikuva un'wana u hloma namuntlha a thala mundzuku ivi swi khomisa vatswari xikan'we na yena tingana.

Mhaka yin'wana hi leswaku loko ntombi yi nga phahliwanga ndyangu wu nge tiyi, ku nga tshuka ku nga vanga na mbuyelo hi tlhelo ro kurisa ndyangu, phela hi nga rivali leswaku ndyangu i vana. Timhaka ta vukati ti na ndlela leyi landzeleriwaka loko ti nga si vikiwa ela lavakulukumba. A wo na swi pfuketana wo ehleketa ku nghena evukatini. Malatji (2007:15) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Mo lenyalong motho ga a no tsena, o swanetse go hlompha ditaba tse bjalo. Go na le mokgwa wa gona wa go tsena ka gare ga lenyalo.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku munhu a ngo nghena ntsena eka timhaka ta vukati, kambe ku na tindlela leti faneleke ku landzeleriwa

Swiyila leswi a swi hlayisa vutomi bya vanhu lavantshwa ni lava va khale eka timhaka ta vukati hikuva munhu a sungula vukati bya yena a ri ni vutivi lebyi eneleke, ku nga ri leswi hi swi vonaka namuntlha swo va ricece ri hlomisa ricece.

3.1.4.12. Swa yila ku tikhoma rihlaya

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku munhu a nga fanelanga ku tikhona rihlaya swa yila hikuva swi fambelana na ku tiputa vusiwana. Loko u ri wansati u tikhoma rihlaya va vula leswaku u ta fela hi nuna. Ku vava ka swona ku fela hi nuna, kutani a nga kona loyi a ta pfumela ku fela hi nuna.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku endlela leswaku wansati a nga tshami a ri eku ehleketeni ngopfu hikuva siku rin'wana a nga teka ntambhu a ya tisunga. Vavasati i vanhu lava tshamaka va ri na swiphiso swo tala, leswi swin'wana va vangeriwaka hi vavanuna va vona ni vana.

Vanhu lava nga emahlomulweni hi vona a va languteriwa ku tikhoma tinhlaya, ngopfu lava nga sukeriwa hi varhandziwa va vona. Mhaka leyi yi seketela hi Manyusa (1997:31) loko a tshaha Nwa-Xihalati eka tsalwa ra Manganyi a ku:

U nga tikhomeleli xihlaya wa ha
ku sukeriwa hi nsati swa yila
n'wananga!

Ntshaho wa Maluleke wu seketela ku tshinyiwa ka munhu loyi a rhandzaka ku tshama a ti khomelele rihlaya ku ri ndlela yo tiputa vusiwana. Vanhu lava twaka ku vava a va fanelanga ku kombisa munhu un'wana na un'wana.

3.1.4.13. Swa yila ku va wansati a khandziya yindlu

Xiyila lexi a xi sivela vavasati ku khandziya yindlu laha a ku vuriwa leswaku va ta khomiwa hi vuvabyi bya ku rhurhumela, lebyi nga va tikiselaka ku famba

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku tsundzuxa vavasati ku papalata khombo leri nga va humelalaka ra ku wa ehenhla ka yindlu leyi va nga va ka va yi khandziyile hikuva va hava swiambalo leswi faneleke.

Xikongomelo xin'wana a ku ri ku sivela vavasati ku nghenelela eka mitirho ya xinuna va tshika ya vona leyi va ringaneke

3.1.4.14. Swa yila ku va wansati loyi a loveriweke hi nuna/loyi a ha ambaleke swa ntima a tlakula xihlangi lexintsongo.

Hi Xitsonga ha swi tiva leswaku mpahla ya ntima yi yelanisiwa na rifu kutani n'wana lontsongo a nga si fikelela ku va a nga tshunetiwa eka timhaka leti khumbaka rifu. Loko manana loyi o tlakula n'wana, n'wana yoloye u ta khomiwa hi rivisani. Rivisani i vuvabyi bya nchuluko lebyi nkhomaka.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku ringeta ku papalatisa vana lavantsongo ku tikuma va tshinetiwe eka swilo leswi yelanaka na timhaka ta rifu hikuva va ha ri vantsongo.

3.1.4.15. Swa yila ku va wansati loyi a nga sungula ku vona masiku a nghena etshangeni

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku wansati un'wana na un'wana loyi a nga sungula ku vona masiku a nga ngheni etshangeni hikuva u ta endla leswaku tihomu ti phuza. Ku phuza i ku loko tihomu ti mithile ti pholoja nkarhi wo bebula wu nga si fika kumbe yi tswala rhole ra kona ri file.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku sivela vamanana ku nghena entshangeni hikuva tin'wana tihomu ta tlhava kutani ku papalatisiwa vamanana eka khombo ro vavisiwa hi swifuwo. Ku nghena etshangeni a swi pfumeleriwa ntsena eka vakhegula lava va nga heta ku bebula kumbe ku veleka hikuva vona se va gwazile, va khatsile ya vona ndzima.

3.1.4.16. Swa yila ku hlanganyeta tihunyi hi milenge

Vatsonga va vula leswaku loko u hlanganyeta tihunyi hi milenge yi ta pfimba. Vamanana va kota ku gingirika emindyangwini hikuva va hanye kahle emirini. Xiyila lexi a xi endla leswaku swi boha vamanana ku xi landzela hikuva ku xi tlula a swi ta endla leswaku mitirho ya ndyangu yi nga tirhiwi hikuva manana a nga hanyanga kahle hi ku pfimba milenge.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku chava leswaku milenge yi nga tlhengukisa swisana swa tihunyi ivi ti hisa vanhu lava a tshameke na vona. Phela munhu loyi a vengaka van'wana a nga tirhisa nkarhi lowu ku twisa lava a va vengaka ku vava, a hlanganyeta hi xikongomelo xo va hisa.

3.1.4.17. Swa yila ku lomba vamakhelwana munyu loko dyambu ri tlomutile

Vatsonga va vula leswaku loko wo lomba munyu dyambu ri tlomutile u ta vanga rifu emutini. Ku tlula xiyila lexi a swi vula leswaku munhu yoloye u ta hlangana na swiphiso evuton'wini. Loko ku ve swa boha ku pfuna munhu hi nkarhi lowu, a swi vula leswaku u fanele ku longa mbita leyi a nga sweka hi yona swakudya a ta na yona a ta lungela kwala kaya a wu kombelaka kona. Switano na loko wena u lava ku pfuniwa hi munyu eka yena.

3.1.4.18. Swa yila ku rilela n'wana loko a biwa

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku mutswari a nga fanelanga ku rilela n'wana loko a biwa hikuva swi nga n'wi gona, a va na vugono. Ku biwa loku ku vuriwaka a hi kona ko tirhiseriwa nkhave, kambe i ku biwa loku n'wana a hisaka miri, a helela hi moya, a titivala na ku hundzuluxela mahlo onge wo lava ku hundza emisaveni

Vavasati va tsundzuxiwa no tshinyiwa leswaku va nga rhwali mavoko loko n'wana o tshuka a khomiwa hi mavabyi lawa, va fanele ku tiyisela hikuva ya tshunguleka

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku yisa dyondzo eka vamanana/vavasati ku tiyisela hambiloko va pfa va hlangana na swiyimo swo tika evuton'wini. Xitsonga xi ri wansati u khoma ndzilo hi laha ku hisaka, leswi vulaka leswaku va fanele ku tiyisela hambi swiyimo swi tika.

3.1.4.19. Swa yila ku ya emasangwini na nsati wa makwenu

Ku vuriwa leswaku loko u ya emasangwini na nsati wa makwenu u ta khoma hi vuvabyi bya matlulani

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku endlela leswaku ku va na nxiximo exikarhi ka vamakwenu eka vavasati va vona. Ku tlula xiyila lexi a swi ri na switandzhaku laha a ku vuriwa leswaku loko wo hlangana na nsati wa makwenu, ivi makwenu yoloye o tshuka a lovile, a wu fanelanga ku ya enkosini wa yena hikuva loko wo ya u nga fika u thuka u wa kutani u timeke u fa. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mashego (2000:30) loko a ku:

Incest is one of the universally held taboos. The universally incest taboo is said to be a result of biological, psychological and social factors

Xiyila lexi a xi tirhisiwa eka tinxaka to tala laha Vatsonga va nga van'wana va kona. Ku tlula xiyila lexi a swi vanga switandzhaku leswi swi boxiweke laha henhla.

Weaver (1972:371) u kombisa xiboho lexi tekiwaka etikweni ra Australia loko munhu o tshuka a tlule xiyila lexi hi ndlela leyi:

The punishment for the violation of incest varies greatly from one society to another. In Australia most tribes punish incest with death.

Munhu u boheka ku landzelela xiyila lexi hikuva a swi tiva leswaku loko o xi tlula u ta heleriwa hi vutomi hi ndlela yo dlayiwa. Kasi eka rixaka ra Vatsonga ku vuriwa leswaku vanhu va rixaka rin'we loko va hlangana va ta tswala mutsoniwa kumbe xigono.

3.1.4.20. Swa yila ku va wanhwana loko a bula na jaha ra yena a ri languta exikandzeni

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku loko wanhwana a languta jaha ra yena exikandzeni loko va vulavula swi komba leswaku wa ri delela u ri tekela ehansi.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku vanhwanyana hi mikarhi hinkwayo va fanele ku xixima majaha ya vona. Loko vanhwana a nga chavi ku languta jaha ra yena exikandzeni a ku vuriwa leswaku u ri chicha xiyimo. Ndhavuko wa Vatsonga a wu vula leswaku wanuna u ta tshama a ri yena nhloko ya muti.

3.1.4.21. Swa yila ku hlamulama na nuna a nga si kandziya xihlangwa

Ku hlamuseriwa leswaku wanuna loko o tlula xiyila lexi nhlana wa yena wu ta lewuka wu rhekarheka. Loko n'wana a ha ku velekiwa wanuna a nga fanelanga ku vona ni ku hlamulana ni nsati wakwe loko a nga si rhangwa a kandziya xihlangwa.

Loko wanuna a kandziya xihlangwa u fika a ku “*Aa vuyeni n'wana*” ivi nsati yena u ta hlamula a ku “i xewe” a n'wi vutisa leswaku u vuye hi xo famba muni. Loko n'wana wa kona ku ri nhwanyana u ta ku wa xirhundzu, kasi loko ku ri jaha u ta ku “i wa matlharhi”. Endzhaku ka leswi hi kona wanuna a nga ta pfumeleriwa ku vona n'wana.

Loko n'wana a lo sala a velekiwa nuna a ha ri eJoni, siku leri a vuyaka nsati wa yena u nghena endlwini na n'wana va tumbela ku kondza a ya kandziya xihlangwa. Mhaka ya ku kandziya xihlangwa yi seketela hi Krige (1981:68) hi ndlela leyi:

An old woman will lead her husband to the hut and tell him to stab several times with his stick through the wall of the left side where his wife is lying.

Ntshaho wa Krige wu kombisa leswaku wanuna u fanele ku rhangeriwa emahlweni hi mukhegula va nghena endlwini leyi nsati wa yena a nga eka yona na n'wana. Wanuna loyi u va a khone nhonga. U ta byeriwa ku tlhava etlhelo ra khumbi eximatsini ka nkombo hi nhonga leyi a yi tameleke. Ku yisa emahlweni Krige (198:168) u ri:

He must then say, "This is my uncleanness", in reference to the baby who thus acknowledges as his offspring". He will now be allowed to go into his wife's hut

Ntshaho lowu wu vula leswaku loko wanuna a karhi a tlhava ehansi u fanele ku va a karhi a vula marito lawa "lowu i nyuku wa mina, a swi kongomisa eka n'wana ku ri ndlela yo amukela leswaku i n'wana wa yena. Hi ndlela leyi se u laherila, u kandziyile xihlangwa a nga nghena endlwini laha ku nga na nsati wakwe a vona na n'wana. Mhaka leyi yi endliwa hi tinxaka to tala laha na Vatsonga va nga van'wana lava va yi tirhisaka.

3.1.4.22. Swa yila ku va manana a boha ntsengo wo lovola n'wana wa yena

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku manana wa ntombhi leyi lavaka ku lovorwa a nga pfumeleriwi ku veka ntsengo lowu faneleke ku lovola n'wana wa yena.

Xikongomelo xa xiyila i ku lemukisa vamanana ku va va tiva ndhawu ya vona laha va nga na mfanelo yo veka milawu na ku teka swiboho. Xiyila lexi xi seketela hi Malungani (2013:3) eka tsalwa leri a ri hlayeke ehansi ka nhlokomhaka leyi: "*The relevance of Oral Tradition*" loko a ku:

It is taboo for a mother to decide on the bride price of her daughter during a lobola meeting. She is not allowed to speak even if she may have brilliant ideas. The reason is that she may spoil the smooth running of the discussion or interaction of the relevant parties.

Xiyila lexi xi tumbulukile hikuva ku chaviwa leswaku ku tikatsa ka vamanana ku nga kavanyeta mburisano wa swiyenge leswi khumbekaka.

3.1.4.23. Swa yila ku va wansati a veka rito loko ku tengiwa timhaka endyangwini

Xiyila lexi xi hlamusela mhaka ya ku alela wansati ku va na rito loko ku tengiwa timhaka laha ndyangwini. Eka swiyimo hinkwaswo swa ndyangu wanuna hi yena a rhangelaka timhaka hinkwato ta ndyangu.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku komba vamanana leswaku eka swiyimo hinkwaswo swa ndyangu, wanuna u ta tshama a ri yena murhangeri. Naswona a va fanelanga ku nghenelela eka timhaka leti tengiwaka handle ka mpfumelelo. Malungani (2013:3) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi:

During family dispute, it is taboo for a woman to speak before her husband allows her to do so. But this does not mean that he should look down on his wife for example or treat her badly.

Ku va wansati a nga pfumeleriwi ku rhanga a va na marito a swi vuli leswaku wanuna u fanele ku tekela nsati wa yena ehansi hikuva na yena i xirho xa ndyangu. A ko va xibohe lexi a xi tiveka leswaku wansati u teka swiletelo eka nuna wa yena na

ku va swiboho swa muti swi rhangeriwa hi wanuna. Kasi William na Best (1990:37) va seketela xiyila lexi hi ndlela leyi:

Traditional ideologies hold that men are more important than women and that it is proper for men to exercise control over women

Wansati a ta vulavula ntsena loko a nyikiwile nkarhi kumbe ku pfumeleriwa hi nuna wa yena loyi a nga na mfanelo yo veka milawu tani hi nhloko ya muti naswona a nga na matimba ehenhla ka nsati wakwe.

3.1.4.24. Swa yila ku va wansati a tenga timhaka ehubyeni

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku wansati a nga pfumeleriwi ku va na xiave hi tlhelo ro nyika swiboho ehubyeni loko ku tengiwa timhaka. Xa yena i ku tshama a yingisela loko vavanuna va karhi va vulavula.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku dyondzisa vamanana ku xixima vavanuna va vona naswona xa ha komba vulavuri lebyi wanuna a nga na byona eka swiyimo swo hambana swa vutomi na le mindyangwini.

3.1.4.25. Swa yila ku va wansati a hlangana na nuna wa yena loko a ha ku kuma n'wana

Ku vuriwa leswaku loko wansati a ha ku kuma n'wana ngati ya yena ya ha tsutsuma hikokwalaho a nga fanelanga ku hlangana na nuna wa yena hikuva a nga si tiyela.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku sivela wanuna ku hlangana na vavasati va yena loko a ha ku kuma xihlangi hikuva miri wa yena wu va wu nga si basa, ngati ya ku suka eku velekeni ka yena yi va yi nga si hlantsweka endzeni ka yena, laha loko o hlangana na nuna wa yena, nuna a nga khomiwa hi vuvabyi.

3.1.5. SWIYILA SWA VUVABYI NA RIFU

3.1.5.1. Swa yila ku nghena endlwini ya munhu loyi a vabyaka loko u huma enkosini

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku loko u nghena endlwini leyi ku nga ni muvabyi u karhi u huma enkosini u ta n'wi tikisela, u n'wi nyanyisela vuvabyi, u ntimile, u nyamile hikuva u huma laha ku nga ntima

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela munhu loyi a humaka enkosini leswaku a nga ngheni endlwini ya muvabyi hikuva a swi ta endleka leswaku muvabyi loyi a ri munghana lonkulu wa mufi naswona a nga byeriwanga hi ta rifu leri, kutani ku va a swi tiva a swi ta endla leswaku swi n'wi tikisela ku tlula na le ku sunguleni.

3.1.5.2. Swa yila ku byela munhu loyi a vabyaka hi ta ku lova ka xaka rakwe

A swi fanelanga ku vulavula hi ku lova ka xaka ra munhu loyi a vabyaka laha muvabyi a etleleke kona, hikuva loko muvabyi o swi twa u ta tsemeka nhlana na yena a lova. Rifu i nchumu wo tsema nhlana, hikokwalaho na loko muvabyi a fanele ku tivisiwa ku na ndlela leyi faneleke yo n'wi tivisa ku suka eka vakulukumba.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku lemukisa vanhu hi khombo leri nga va ka kona loko vo ka va nga tekeli enhlokweni tindlela letinene to fambisa mahungu ku ya eka munhu loyi a vabyaka. Xin'wana i ku lemukisa vanhu nkoka wo xixima rifu.

3.1.5.3. Swa yila ku nghena endlwini leyi ku nga na xihlangi lexi nga si tsemaka xinkavani loko u huma eka timhaka ta masangu

Vatsonga va vula leswaku loko wo nghena endlwini leyi ku nga ni xihlangi lexi, xi ta handzuka xinkavana ivi xi huma ngati yo tala laha xi nga hundzaka emisaveni.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vanhu lava humaka eku endleni ka mhaka leyi boxiweke hikuva va ha hisa va nga tshuka va vangele xihlangi lexi ku hisa miri ni ku khomiwa hi mavabyi.

3.1.5.4. Swa yila ku yiva mali ya le nkosini

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku loko munhu o yiva mali ya le nkosini u ta kokotsana tintiho. Ku vuriwa leswaku mali ya le nkosini yi chela vusiwana. Loko munhu o ringeta ku tlula xiyila lexi ku hava lexi a nga ta xi endla a humelela vutomi bya yena hinkwabyo.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku endlela leswaku nkosi wu hloniphiwa ni ku xiximiwa tanihileswi wu khumbaka ku lahleka ka vutomi bya munhu. Ku hava munhu loyi a navelaka leswaku eka vona ku va na nkosi hikokwalaho vanhu a va hlonipha xiyila lexi swinene.

3.1.5.5. Swa yila ku rima, ku sindza ni ku cela misava hi siku leri ku ceriwaka eswilahweni

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku swa yirisiwa/ aleriwa ku va vanhu va rima, va sindza ni ku cela misava hi siku leri ku ceriwaka goji/ sirha ro lahla munhu eswilahlweni. Ku hlamuseriwa leswaku loko vanhu va tlula xiyila lexi va ta vanga leswaku tilo ri baleka, mpfula leyi a yi lava ku na yi hundza hikuva misava yi khumile

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku dyondzisa vanhu ku pfuna van'wana loko va humelele hi nkosi ni ku sivela vanhu ku tirha mitirho yin'wana loko vanhu va ndyangu wun'wana va langutane na ntirho wo vava wo heleketa murhandziwa wa vona loyi a va siyeka emisaveni. Nkosi i nchumu wo hlonipheka swinene kutani loko vanhu va tiko va nghenelela ku pfuna va endla leswaku ndyangu lowu nga egomeni ra rifu wu chaveleleka ni ku vevukeriwa hi xiyimo

3.1.5.6. Swa yila ku ticelela sirha wa ha hanya

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku loko u ticelela sirha wa ha hanya u ta lovela hi maxaka ya wena hinkwawo. A ku tlhela ku vuriwa leswaku munhu u va a ri ku tihloleteleni kumbe ku tinavelela ku fa. Ku hava munhu loyi a swi tivaka leswaku u ta fa rini. Rifu ra munhu ri tiviwa hi Xikwembu.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku sivela ku va vanhu va hlohlotela mhaka yo ka ku nga pfunaniwi hikuva swi vula ku ri un'wana na un'wana a ta tiendlela ntirho a ri yexe ivi lava nga dyuhala va pfumala vanhu vo va pfuna. Xiyila lexi xi dyondzisa vanhu ku pfunana.

3.1.5.7. Swa yila ku yima ehenhla ka sirha

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku un'wana na un'wana loyi a nga ta tlula xiyila lexi u ta pfimba milenge. Ndhavuko wa Vatsonga wu xixima munhu loko a hanya na loko a lovile, kutani ku yima ehenhla ka sirha swi fana na loko u khandziye munhu hi yexe u n'wi twisa ku vava.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri leswaku masirha ya fanele ku hloniphiwa. Vanhu a va boheka ku xixima xiyila lexi hikuva a va nga swi tivi leswaku loko milenge leyi yi pfimbile yi ta tshungurisiwa ku yini.

3.1.5.8. Swa yila ku teka xibye xa le nkosini

Muti lowu nga na nkosi wu tekiwa wu ri muti lowu nyameke hi nkarhi wolowo, kutani swa yirisiwa ku va munhu a nga teka xibye xa le nkosini a ya xi tirhisa ekaya kakwe. Va vula leswaku loko u teka xibye xa le nkosini u yisa ekaya ka wena u ta khuma naswona u vitana xinyami emutini wa wena ku nga nkosi hikuva na xibye xa kona xi huma emutini lowu wa ha ntimeke.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku tsundzuxa vanhu ku va va tixavela swa vona swibye leswi va nga ta swi tirhisa emakaya ya vona. Xi tlhela xi tsundzuxa vanhu ku

tiva leswaku enkosini ku nyamile, kutani va nga tivangeli xinyama ni ku vitana rifu emindyangwini ya vona.

3.1.5.9. Swa yila ku lomba vaakelana nkukulu

Xiyila lexi xi alela vamanana ku lombisa nkukulu wu ya kukula eka vaakelana. Ku vuriwa leswaku nkukulu wu ta vuya wu rhwele makhombo ya muti wun'wana wu vuyisa laha kaya.

I mani a ta navela ku rhwala makhombo ya muti wun'wana ke?. Ku chava loku a ku endla leswaku vanhu va hlayisa switirhisiwa/ mikukulu ya vona.

3.1.5.10. Swa yila ku phamela nuna ximarha xo sungula

Xiyila lexi xi dyondzisa vavasati ku tekela enhlokweni vavanuna va vona tani hi vanhu va nkoka. A va vula leswaku loko wo phamela nuna ximarha xo sungula u ta khoma hi mahika. Mahika i ku karhala loku ku nga tikiselaka wanuna ku titha mitirho ya xinuna.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku dyondzisa vavasati lava va ha sungulaka ku dyondza ku sweka ku ka va nga phameli nuna ximarha xo sungula. Laha a va vula leswaku ximarha xo sungula a xi sasekanga naswona xi tala ku va na mabundzu. Kambe ximarha xa vumbirhi hi xona lexi vuswa bya kona byi hundzuluseriweke ni ku phyakuteriwa byi twalela byi tlhela byi saseka.

3.1.6. SWIYILA SWA VAVANUNA

3.1.6.1. Swa yila ku pfumelela n'wana wa mativula ku ya hlahluva loko vatswari va yena va ha hanya

Xiyila lexi xi vula leswaku n'wana wa mativula a nga pfumeleriwi ku ya hlahluva loko vatswari va yena va ha hanya hikuva a nga si kula ku ringanela ku va a nga tiva timhaka ta swa vungoma

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vavanuna lava nga si kulaka ku ringanela ku nghenelela eka timhaka letikulu eka vona. Vatsonga va vutisa leswaku i swihundla swihi leswi nga fanelangiki ku tiviwa hi vatswari va yena, kambe swi tiviwa hi yena a ha ri ntsongo?

3.1.6.2. Swa yila ku va wanuna a kunguhata timhaka ta vukhomba bya n'wana wakwe

Wanuna a nga pfumeleriwi ku kunguhata timhaka ta ku khomba ka n'wana wa yena wa xisati hikuva a nga penga. Wanuna a siveriwa hambi ku vona n'wana wa yena loko se a ngenille evukhombeni

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela wanuna ku tikatsa eka timhaka ni milawu leyi khumbaka vavasati. Wanuna a nga pfumeleriwi ku tiva swikhedzakhedza swa milawu ya vavasati, yi fanele ku tiviwa hi vona ntsena.

Xikongomelo xin'wana a ku ri ku chava leswaku loko wanuna o pfumeleriwa ku nga fikela laha nsati wa yena a nga ta tirhisa na nuna mitirho leyi nga hundzulaka wanuna loyi xihlekiso etikweni.

Malungani (2013:4) u tiyisisa xiyila lexi hi ndlela leyi

As in the case of women, these taboos can allow for exploitation of men by women. A woman may demand alot of money from the man while he may not know how it is spent or have anuy say whatsoever about the planning and running of the initiation function for girls.

Ku ni nchavo wa leswaku loko vavanuna vo tikatsa eka mitirho leyi faneleke ku tirhiwa hi vavasati, ku nga fikela laha va nga tirhisiwaka swi nga ha tekeriwi enhlokweni xiyimo xa vona xa vununa xo va tinhloko ta mindyangu.

3.1.6.3. Swa yila ku teka makwenu

Xiyila lexi xi khome mhaka ya dyondzo ya ku xiximana ka vana va munhu. Ku vuriwa leswaku loko vanhu va tekana va ri vamakwenu, vana lava va nga ta va tswala va ta va vatsoniwa kumbe swigono.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku dyondzisa vana ngopfu lava nga maxaka ku fambela ekule na timhaka ta vugangu leti nga endlaka leswaku va hetelela va onhanile. Loko xiyila lexi a xi nga ri kona a swi ta endla leswaku vana va munhu va tekana leswi ku nga ndzhukano lowukulu eka rixaka ra Vatsonga. Hambi vana lava vo siyiwa emutini ku hava xo biha u nga ehleketelaka leswaku xi nga humelela hikuva xiyila lexi xi byala dyondzo ya rihanyu lerinene eka Vatsonga.

Bowie (2000:104) u kombisa vubihi bya ku va vanhu va tekana va ri maxaka na xiboho lexi tekiwaka eka n'wana wa nhwanyana loko o tikuma a tlurile xiyila lexi. Xiboho lexi matiko ya Arab ya xi tekaka ni leswi ndyangu wa loyi wa nhwanyana wu titwisaka swona swi hlamuseriwa hi ndlela leyi.

For a young girl in some Arab societies or in the Northern Sudan for instance to loose one's virginity before marriage can bring shame to tha family

Ndyangu wun'wana na wun'wana wu langutela mihandzu leyinene eka vana. Loko a ri wa jaha wu langutela ku n'wi vona a kula a ri na mahanyelo lamanene a dyondza xikolo a pasa a tirha a tlhela a teka nsati hi ndlela ya xiyimo xa lehenhla. Kasi loko a ri nhwanyana ku languteriwa leswaku u fanele a kula a tikhoma a nga hunguki ku kondza a ya tekiwa a lovorwa a ya kuma vana loko se a ri evukatini. Weaver (1972:371) u tiyisisa mhaka ya ku alela ku tekana ka vamakwenu hi ndlela leyi:

The punishment for the violation of incest varies greatly from one society to another. In Australia most tribe punish incest with

death. A brother–sister marriage as a means of keeping property within the family was avoided.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku eAustralia munhu loyi a honisaka xiyila lexi u langutana na rifu, wa dlayiwa.

Hi Xitsonga ku tekana ka maxaka swi vuriwa leswaku i mihlolo, naswona a swi pfumeleriwi. Loko swo tshuka swi endlekile leswaku vana va munhu kumbe maxaka va tekana, va fanele ku dlayeriwa mbuti va dya xivindzi. Ku dya xivindzi a ku ri ku sivela leswaku vana lava nga ta tswariwa va nga vi vatsoniwa emiehleketweni kumbe swigono, kambe va va lava hanyeke kahle.

Xivutiso xi nga va kona leswaku leswi van'wana va maxaka a va tekana ke, ina va kona lava a va tekana, kambe ku tekana ka vona a ku fanele ku tivisiwa va le hansi hi ku landzela maendlele lama nga laha henhla yo dya xivindzi.

Xikongomelo xin'wana a ku ri ku hlayisa vuxaka hikuva loko vanhu vo tekana va ri maxaka, siku leri va holovaka vuxaka byi tsemeka hi le xikarhi ku sala ntsena ku vengana.

3.1.6.4. Swa yila ku va wanuna loyi a humaka exilungwini a etlela endlwini leyi nsati wa yena a etlelaka eka yona

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku wanuna loyi a vuyaka hi le xilungwini a nga fanelanga ku fika a etlela endlwini leyi nsati wa yena a etlelaka eka yona, kambe u fanele ku etlela endhumbeni laha ku phahleriwaka kona ku kondza ku hela vhiki. Na nkwama lowu a nga vuya a hoxe nhundzu ya yena eka wona wu fanele ku tshama eka yindlu yaleyi na yena a nga ta etlela eka yona.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela wanuna ku va ekusuhi na nsati wa yena hikuva loko nsati a ha ri na xihlangi xintsongo a nga tshuka a kanganyisiwa hi nuna kutani n'wana a lumuriwa. Mhaka yin'wana hileswaku Vatsonga va tshemba leswaku

wanuna u fanele ku rhangana a phahliwa leswaku loko a lo vuya na mabadi ya nga tluleli ndyangu wa yena.

3.1.6.5. Swa yila ku etlela na nsati wa muyimani a nga ri wa wena

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku i xidyoho lexikulu ku va wanuna a etlela na nsati wa muyimani a nga ri wa yena hikuva a nga khomiwa hi vuvabyi lebyi nga ta n'wi tikisela ku kondza a fa hikuva wansati loyi ku vuriwa leswaku u ni tinyarhi. Nyarhi i xiharhi xo chavisa lexi nga ku dlayaka loko wo hlangana na xona, xi fananisiwa na vuvabyi hikuva na xona xa dlaya tanihi vuvabyi.

Ntsan'wisi (1973:17) u kombisa leswi nga ta humelela loko xiyila lexi xo tluriwa a ku: *“As such intercourse leads to serious illness ending in death.”*

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ku hlangana loku ku nga hetelela ku vangile vuvabyi lebyi mnga vangaka rifu.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku dyondzisa vavanuna ni vavasati ku xiximana. Wanuna u fanele ku xixima nsati wa un'wana kasi na yena wansati u fanele ku xixima nuna wa un'wana. Ku hava wanuna na un'we loyi a navelaka ku khoma hi vuvabyi, hikokwalaho vanhu a va boheka ku xixima no landzelela leswi xiyila lexi xi vulaka swona.

Ntsan'wisi (1973:18) u seketela xiyila lexi eka leswi xi vulaka swona hi ndlela leyi:

It is strongly believed amongst the Tsonga that it is dangerous for a man to have intercourse with a woman who is pregnant by somebody other than himself, or with one who has aborted or miscarried,

Ntsan'wisi eka ntshaho lowu u kombisa swiyimo swimbirhi leswi alelaka wanuna ku ya emasangwini na wansati loko a ri muyilmani a nga yimisiwanga hi yena na loko a humele hi khwiri.

Xana ku endliwa yini hi wanuna loyi a tlulaka kumbe ku honisa xiyila lexi? Ntsan'wisi (1973:17) u hi nyika nhlamulo ya xivutiso lexi hi ndlela leyi:

Any man who is said "to have the buffaloes" *ku va ni tinyarhi* is suspected of having had intercourse with women"who are not clean in the body" *a va sasekangi emirini*. A man who dies from such illness is said "to have been killed by the buffaloes" *u dlaye hi tinyarhi*.

Wanuna loyi ku vuriwa leswaku u dlaye hi tinyarhi. Tinyarhi leti ku vuriwa xinyama lexi vanhu lava boxiweke laha henhla va nga na xona, phela vanhu lava va hisa.

3.1.6.6. Swa yila ku tshama enyangweni ya yindlu

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku munhu a nga fanelanga ku tshama enyangweni ya yindlu hikuva u ta huma matshumba hala ndzhaku a tlhela a twa ku vava swinene ni ku tinwayetela

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vanhu ku tshama enyangweni ya yindlu hikuva va ta sivela lava va lavaka ku nghena endlwini va teka swo karhi kumbe ku ya tirha ntirho wo karhi. Ku hava munhu loyi a navelaka ku huma matshumba hikokwalaho xiyila lexi a xi xiximiwa swinene.

3.1.6.7. Swa yila ku chela munhu hi misava

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku a swi pfumeleriwi swa yila ku chela munhu hi misava hikuva u n'wi hloletela swo biha ku nga rifu. Misava yi cheriwa egojini loko ku lahliwa munhu hi siku ra nkosi leyi yi nga ndlela yo lelana na yena.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku sivela vanhu ku chelana hi misava hikuva siku rin'wana u ta chela munhu ivi misava yi ya nghena etihlweni yi n'wi tlunya, yi n'wi vavisa hambu ku ri kona ku n'wi dlaya mahlo. Leswi a swi kahle hikuva swi komba ku lelana na yena, swa yila hikuva swi nga va swi hloletela munhu yoloye a cheriwaka ku lova/ku fa.

3.1.6.8. Swa yila ku tshivela mitsandza ya le tshangeni

Xiyila lexi xi alela vanhu ku tshivela mitsandza ya le tshangeni hikuva yi xuviwile. Vatshiveri lava tlulaka xiyila lexi a va ta khomiwa hi mavabyi. Vuvabyi lebyi byi va kona hikuva mitsandza ya le tshangeni yi xuviwile hi mirhi yo biya tshanga

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vamanana tanihi vatshiveri va ndzilo ku teka tihunyi ta le tshangeni va ya tshivela hikuva siku leri tihunyi ti nga ta hela va ta simula na mitsandza leyi nga tiyisa tshanga va ya tshivela, ivi tshanga ra swifuwo ri hahlukisa sweswo ri wa. Xiyila lexi a xi landzeleriwa swinene hikuva ku hava loyi a ta navela ku khomiwa hi mavabyi.

Timhandzi ta tshanga a ti pfumeleriwa ku tshiveriwa hi vavanuna loko va sweka xithuvi, kambe ti nga ri tona leti nga tiyisa tshanga, ana vavanuna hi vona na loko tshanga ri wile va nga ta ya tsema timhandzi va tlhela va celela.

3.1.6.9. Swa yila ku loveka vulongo lebyo tsakama masiku yo tala

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku vulongo byo tsakama a byi fanelanga ku lovekiwa masiku yo tala hikuva swi vangela tihomu mavabyi yo hambanahambana na ku fa mbele/mavele

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vamanana lava vulolo ku tshama va tshika ku hatlisa va heta mitirho leyi va langutaneke na yona yo sindza.

3.1.6.10. Swa yila ku nghena emutini hi le rihlampfini

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku munhu a nga pfumeleriwi ku nghena emutini hi le rihlampfini

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela makhamba hikuva ha swi tiva leswaku makhamba a ya ngheni hi le gedeni loko ya lava ku yiva. Vini va mindyangu va tsundzuxiwa leswaku va herisa tindlela emindyangwini ya vona leti emakumu ti nga tirhisiwaka hi swigevenga.

3.1.6.11. Swa yila ku geva loko vakulukumba va ri eku dyeni

Xiyila lexi xi alela ku va munhu a geva loko vakulukumba va ri eku dyeni hikuva va ri leswi swi komba ku yeyisa ni ku nga hloniphi vakulukumba.

Xikongomelo xa xiyila lexi i ku sivela ku geva hi ndlela leyi nga amukelekiki hikuva ku geva kun'wana ku nga tshuka ku siringile vanhu lava nga eku dyeni.

3.1.6.12. Swa yila ku nyika munhu swilo hi voko ra ximatsi

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku munhu a nga nyikiwi xa nchumu hi voko ra ximatsi hikuva leswi swi fambelana no ka munhu a nga hloniphi, ngopfu loko a nyika lavakulu eka yena.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku tsundzuxa vanhu ku papalata ku nyiketa munhu un'wana xo karhi hi voko ra ximatsi hikuva ri tekiwa ri nga basanga. A swi yirisiwa hi tindlela hinkwato ku va voko leri ri nga tirhisiwa ku nyiketa lavakulu swo karhi.

3.1.6.13. Swa yila ku va mukon'wana a lovola hi siku rin'we a heta

Xiyila lexi a xi sivela wanuna loyi a lovolaka ku heta ku lovola hi siku rin'we ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku chava leswaku loko lowa mukon'wana o tshuka a thalanile ni nsati wa yena u ta koxa mali hinkwayo hi siku rin'we, kasi hi tlhelo rin'wana u ta va a sivela ku dyela ka van'wana lava nga ta va vakon'wana endzhaku ka yena.

3.1.6.14. Swa yila ku nyika byalwa bya nsumo eka mufana

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku mufana a nga yikiwi byalwa bya nsumo hikuva wa ha ri ntsongo. Vatsonga a va vula leswaku loko mufana o nyikiwa byalwa lebyi u ta sungula ku va na rinyadzo eka vakukukumba naswona byalwa byi fanele ku nwiwa hi vavanuna lava tiyeleke.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku dyondzisa vana va majaha ku xixima na leswaku va nge pfuki va tekile vulawuri bya muti loko vatata wa vona va ha hanya. Mufana u ta va na vulawuri eka muti lowu nga wa yena kumbe loko tata wa yena a lovile.

3.1.6.15. Swa yila ku va nsati lonkulu a ya nghena emutini wa wansati lontsongo

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku wansati lonkulu a nga fanelanga ku nghena emutini wa nsati lontsongo hikuva a nga oma tinyonga.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela ku va nsati lonkulu a ya eka lontsongo hikuva a ta hamba a ya yingisela timhaka leti nuna wa yena na nkatikuloni va bulaka hi tona. A nga hamba a ya yingisela loko va n'wi hleva kutani ntwanano wa vakatikuloni ni wa muti hi ku angarhela wu hahluka.

3.1.6.16. Swa yila ku famba ntsena

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku a swi pfumeleriwi ku famba ntsena/ ku famba munhu a nga ambalanga hikuva swi komba leswaku munhu a nga helelanga kumbe ku hetiseka emiehleketweni.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vanhu ku endla swilo leswi nga fambelaniki na vumunhu. Munhu a nga fani na xiharhi, xi ngo famba ntsena, u fanele ku komba vutihlamuleri. Swa yila hikuva swi komba leswaku munhu wa kona a nga kahle ebyongweni. Ku famba ntsena swi endliwa hi munhu loyi a nga pfukangiki emiehleketweni.

3.1.6.17. Swa yila ku tsheketa ni nhlekani

Nhlamuselo ya xiyila lexi hi leswaku munhu a nga pfumeleriwi ku tsheketa ni nhlekani hikuva swi nga yenga vanhu ku tirha mitirho leyi a va fanele ku yi tirha.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vanhu ku tshika mitirho yo tala leyi nga kona ni nhlekani va yenga hi ku tsheketa. Ku tsheketa a swi pfumeleriwa ntsena ni vusiku hikuva i nkarhi lowu vanhu va nga wisa.

Swa yila hikuva swi dyondzisa munhu ku endla leswi nga fanelangiki hi nkarhi lowu a fanele ku tirha leswi faneleke naswona loko u heta mintsheketo ni hlekanhi loko ri pela u ta hungasa hi yini?

3.1.6.18. Swa yila ku tshinelela hosi u miyerile.

Xiyila lexi xi kombisa leswaku a swi fanelanga leswaku munhu a ya laha ku nga na hosi a miyerile hikuva hosi i munhu wo hlonipheka kutani loko u tshunela laha yi nga kona u fanele ku va u karhi u yi ndundhuzela ku komba ku yi xixima.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku dyondzisa vanhu leswaku tani hi malandza ya hosi va fanele ku yi xixima hi mikarhi hinkwayo. Ku xixima hosi hi mikarhi hinkwayo i swa nkoka hikuva tihosi hi vona varhangeri va vanhu.

3.1.6.19. Swa yila ku tshama entsandzeni wo tshwa tlhelo

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku swa yirisiwa ku va munhu a tshama ehenhla ka ntsandza wo tshwa tlhelo hikuva swi komba leswaku munhu wa kona na yena a nga hetisekanga hikuva ntsandza na wona a wu helelanga.

Xikongomelo xa xiyila a ku ri ku dyondzisa vanhu ku tilavela swilo leswi hetisekeke ku kombisa leswaku na vona va hetisekile. Ntsandza lowu tshweke tlhelo rin'we a wu hetisekanga tani hi leswi wu havaka xiphemu xin'wana.

Munhu u fanele ku dyondza ku tisungulela swa yena ku nga ri ku yimela van'wana ku n'wi sungulela. Munhu u fanele ku kota ku tihlawulela leswinene swi tlhela swi va leswi hetisekeke.

3.1.6.20. Swa yila ku va wanuna a korisela nkombe

Xiyila lexi xi hlamusela leswaku wanuna a nga fanelanga ku korisela nkombe hikuva a nga phundla mavele ku fana ni wansati.

Xikongomelo xa xiyila lexi a ku ri ku sivela vanhu va xinuna ku tirha mitirho ya xisati leyi nga va hundzulaka swihlekiso eka vamanana ni le ka vavanuna van'wana.

3.1.6.21. Swa yila ku etlela na wansati loyi a nga emasikwini

Xiyila lexi xi hlamusela ku yirisiwa ka wanuna ku hlangana na wansati loyi a nga emasikwini hikuva ku vuriwa leswaku ngati liya yi humaka eka wansati hi nkarhi lowu yi thyakile yi nga vavisa wanuna, Feraro (2004:196) u seketela xiyila lexi hi ndlela leyi:

To illustrate in many societies, sexual relations between spouses must be suspended during period of menstruation and pregnancy.

Feraro u kombisa leswaku nuna na nsati va fanele ku songa masangu loko nsati a ri emasikwini na loko a ri muyimani. Loko a ya emahlweni Feraro (2004:196) u hi byela hi nkarhi lowu masangu ya nga tlhelaka ya andlariwa ha wona hi ndlela leyi:

After a child is born women in many societies are expected to observe a post partum sex taboo, lasting in some cases until the child is weaned which can be as long as several years.

A ku ri mhaka ya nkoka ku va masangu ya songiwa ku fikela loko n'wana a hetile malembe yo karhi kumbe ku fikela loko a tshikisiwa ku mama. Phela swi tlhela swi hlayisa na vutolmi bya n'wana hi yexe.

NDZIMA YA 4

4.1. Nkoka wa swiyila

Swiyila i dyondzo ya nkoka, ya risima leyi tisaka ntshamiseko evuton'wini bya Vatsonga. Dyondzo leyi hi yi kumaka eka swiyila i ya mahanyelo lamanene eka swiyimo swo hambana leswi hi hlanganaka na swona eku hanyeni ka siku na siku.

Swiyila swa tsundzuxa eka masiku hinkwawo ya ku hanya ka hina swiyila. Swi tshama swi karhi swi hi lemukisa hi swilo leswi hi nga swi endlaka na leswi hi nga fanelangiki ku swi endla, ko va ku munhu wa karhata ni ku honisa. Loko vanhu a vo ka va nga honisi tidyondzo leti swiyila swi nga na tona a va ta hanya vutomi byo pfumala makhombo, switlavi ni mavabyi.

Swiyila swa laya leswaku hi va na ku hlonipha eka vanhu van'wana, hi xixima lavakulu eka hina ni vanhu van'wana. Munhu a nga swi kota ku hambana na makungu yo biha lama ya n'wi nghelelaka loko nkarhi wolowo ya taka o tsundzuka dyondzo ya risima ya swiyila. Xiyila lexi hi dyondzisaka ku xixima hi lexi nge: swa yila ku va lontsongo a hatla a pambula nyama loko a dya ni lavakulu. Xiyila lexi xi dyondzisa lavantsongo ku xixima lavakulu eka vona.

Mhaka ya ku xiximana exikarhi ka vanhu yi laveka siku na siku, naswona vanhu va fanele ku ka va nga tluli swiletelo swo tani hi xiyila lexi nga, swa yila ku teka makwenu. Xiyila lexi xi khome vutomi ni ku sivela swendlo leswi hi ndhavuko wa Vatsonga swi tisaka ku getsela ka meno ni vutomi lebyi vanhu va hanyaka va nga tiphini, hikuva ku tshama na xihole lexi u nga vanga hi vomu ku va na xona swi vangela ntshikelelo wa vutomi hinkwabyo.

Loko Vatsonga vo ringeta ku xixima swiyila va landzelela ndhavuko wa vona wa khale, va nga kota ku hunguta mikitsikitsi ya vutomi ni ntshikelelo wa miehleketo lowu va hlangana na wona eka vutomi bya siku na siku.

Xana vanhu va nga swi kotisa ku yini ku dyondzisa vana va vona ndhavuko loko vona lavakulu va nga wu landzeleli, phela n'wana u tswariwa a nga tivi nchumu hi ndhavuko kambe loko a karhi a kula u dyondza swo tala hi wona. Du Toit na Van Staden (2001:21) va vula leswi hi ndhavuko:

Children are born without knowing anything about culture, but by the time they have reached maturity they have learned to understand and to use a complex system of communication or language to understand the past and plan for the future.

Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku vana va tswariwa va nga tivi nchumu hi mhaka ya ndhavuko, kambe loko va karhi va kula va va va ri ku dyondzisiweni hi vanhu lava va tshamaka na vona. Mhaka leyi yi kombisa leswaku vatswari va nga kota ku dyondzisa vana va vona timhaka ta swiyila loko va ha ri vantsongo leswaku va ta kula va karhi va tiva mikhuva leyinene ya vutomi.

Swiyila Swi endla leswaku vanhu va hambana na swendlo leswo biha va tshunelelana na Xikwembu. Loko hi languta vanhu vo tala lava khomiwaka hikwalaho ko endla vubihi i vanhu lava nga tiviki Xikwembu. Munhu loyi a tivaka Xikwembu u kota no hambanyisa swo biha na leswinene.

ISSN 2039-9340 (print) Published by MCSER-CEMAS-Sapienza University of Rome
May 2013 yi seketela mhaka hi ndlela leyi:

The importance of taboos is seen in maintaining harmony between God and spirits (invisible world) and human beings and the rest of creation (visible world).

Ntwanano ni ntirhisano lowu vuriwaka eka ntshaho lowu wu nga lawuriwa ni ku hlayiseka loko ko landzeleriwa timhaka ta ndhavuko, lowu nga ni matimba yo yisa emahlweni ku hanya lokunene ka vutomi bya vumunhu laha misaveni.

MCSER-CEMAS-Sapienza University of Rome May 2013 yi yisa emahlweni ku seketela mhaka leyi a ku:

This harmony would be ruled “by moral order which is preserved by tradition and, if followed, have the power or force to sustain the existence and operation of the universe, ensuring a beautiful life for humanity

Nkoka wa swiyila wu vonaka hi ku va wu pfuna vanhu ku hambanyisa vanhu ni swivumbiwa swin’wana leswi nga kona, ni ku endla leswaku va va na ntwanano na Xikwembu ni ku hlohotela mahanyelo lamanene ya vumunhu.

Swiyila swi ni dyondzo leyi endlaka leswaku vanhu va va ni mahanyelo ya kahle yo hlonipha miri wa vona ni switirhi leswi va swi tirhisaka emakaya. Mhaka leyi yi seketela hi xiyila lexi nge: swa yila ku tshama ehenhla ka tshuri. Xiyila lexi a xi endla leswaku vanhu va hambana na ku tlangela etshurini leri tirhisiwaka ku kandzela eka rona swakudya.

Xiyila xin’wana lexi a xi dyondzisa vanhu ku hlayisa swibye hi lexi nge: swa yila ku tshamisa n’wana ehenhla ka rihlelo. Phela rihlelo ri peperhela mavele na swin’wana swakudya swa ndhavuko swo tani hi timanga na mavele. A ku ri ni nchavo leswaku loko vana vo tshikiwa va tlangela erihlelweni va nga tshuka va tsakamiserile endzeni ka rona ku ve ri chela swakudya. Mhaka leyi yi seketela hi Magesa (1997: 83) hi ndlela leyi:

To preserve that harmony is the duty of a human being, which determines his

character and influences the quality of life
of a community and the universe itself.

Vana loko vo dyondzisiwa mikwa leyinene va ha ri lavatsongo a swi ta pfuna leswaku va kula va ri na mikhwa leyinene ya vumunhu. Mikhwa leyi va nga kula na yona ni ku dyondza milawu loko vodyondzisiwa nkoka wa swiyila, na swona swiyila hi swoxe va ha ri lavatsongo. Magesa (1997: 83) u seketela ntshaho hi ndlela leyi:

Taboos are then seen as a moral
ambience or moral codes intended to
create harmony and the order of the
existence of the universe

Vanhu va kota ku twanana va hanya hi ku rhula laha va tshamaka kona hikokwalaho ko landzelela swipfuno swa vutomi leswi ku nga swiyila. Moya wa vumunhu ni ku khomana ka ximunhu swa laveka ni ku hanya lokunene laha misaveni.

Nkarhi wun'wana swiyila swi tirhisiwa ku siva timhaka kumbe swilo leswi khomisaka tingana, leswi swi faneleke ku papalatiwa. Hi ndlela leyi swi nga vula leswaku ku nghenelela na mhaka ya vusasekisi eka swiyila ku va ku siviwa mhaka leyi nga amukelekiki ku yi vula hi ku mho exikarhi ka vanhu.

Hi Xitsonga swa yila ku vula leswaku "*Khazamula u file*", ku siva mavulelo lama hi vula leswaku "*khazamula u hi siyile*". Swikombiso leswi nga laha henhla swi hi kombisa leswaku swiyila swi hi dyondzisa na mavulavulelo lamanene ku ya hi swiyimo swo hambana swa vutomi.

(Magesa, (1997:75). U seketela mhaka leyi vuriweke laha henhla hi dlela leyi:

Taboos clarify which attitudes and
behaviours are not acceptable because
they do not assure the continuation of life
in its fullness, do not enhance the quality

of life of the community and do not
preserve the social code of behaving.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku swiyila swi komba ndlela ya mahanyelo leyi munhu a faneleke ku famba ha yona, hikuva handle ko landzelela swiyila u nge swi koti ku hanya vutomi lebyi hetisekeke bya xiyimo xa le henhla

Ku ya emahlweni hi kombisiwa leswaku ku na switandzhaku leswi nga va ka kona loko munhu a nga landzeleli swiyila. Andemariam (2001:76) u seketela xiyila lexi hi ndlela leyi:

Hence, breaking of a taboo endangers life
and is seen as bad and wrong because it
interrupts peace and harmony.

Andemarian u hlamusela leswaku ku ka munhu a nga landzeleli swiyila a swi lulamanga naswona swi veka vutomi bya yena ekhombyeni, swi tlhela swi kavanyeta ntshamiseko emidyangwini.

Swiyila swi na nkoka hikuva swi khavisa ririmi ku ya hilaha hi kombiseke hakona laha henhla. Swi pfuneta ku siva marito lama nga amukelekiki eka mavulavulelo ya siku na siku hi lama ya amukelekaka.

Hi Xitsonga loko a hi vuli hi ku mho eka wansati loyi a nga muyimani. Ematshan'wini yo vula hi ku mho, hi ri "*Tsakani u tikile*". Rito ra nyimba ri khome ntshikelelo eka munhu loyi ri kongomisiweke eka yena hikuva swi va onge wo gandzeriwa. Hayakawa (1963:86) u seketela mhaka leyi nga laha henhla hi ndlela leyi:

In every language there seem to be
certain unmentionable - words of such a
strong effective connotation that they
cannot be used in polite discourse.

Swiyila swi hi pfuna ku hlawula matirhisele ya hina ya marito loko hi famba eka swiyimo leswi hi tikumaka hi ri eka swona eku hanyeni.

Swiyila a swi dyondzisa vanhu ku lemuka leswaku matikhomele lamo biha ya ta va na switandzhaku eka vona ni le ka van'wana lava tshamaka na vona hambu ntumbuluko hi woxe xik: *swa yila ku sindza, "ku kukula na ku cela misava hi siku leri ku ceriwaka eswilahlweni"*.

Maendlelo yo tlula xiyila lexi a ya vanga leswaku ntumbuluko wu twa ku vava hikuva loko mpfula yi nga ni ka oma ivi swimilani swi fa. Mhaka leyi yi seketeriwa hi va Malungani loko yi ku:

Taboos helped people to realise that an improper behaviour would always have consequences for them, the community and nature.

Swiyila a ku ri maendlele yo hanya hi ndlela leyi hlawulekeke ya ku lawula vutomi bya vanhu eka miganga leyi va tshamaka eka yona na ku va dyondzisa hi swilo leswi nga pfumeleriwiki laha va tshamaka kona. Leswi swi seketeriwa hi Malungani (2013:12) loko aku:

Taboos were an expression of a quite sophisticated moral system rulling the life in the community and the life of an individual.

Swiyila a swi dyondzisa vanhu hi swilo leswi a swi nga pfumeleriwi emigangeni laha a va tshama kona. A swi tlhela swi kombisa hi swendlo leswi vanhu va nga fanelangiki ku swi endla.

Swiyila a swi pfuna swinene eka makurisele ya vana. Loko u kala u vona n'wana endyangwini a ri na mahanyelo lamanene a wu vhela u swi tiva leswaku, loyi n'wana

u kulele endyangwini lowu a ku xiximi no landzelela swiyila. Leswi swi tiyisisa hi odejobi (2013:5) loko a ku:

They helped in the upbringing of children and provided rules for marriage: They could be described as 'teaching aids' when explaining some moral principles to them.

Swiyila a swi ri na xiave eka makurisele ya vana ku hambana na leswi hi swi vonaka eka masiku ya namuntlha. A swi nyika vana milawu leyinene ku kondza va ya fikelela eka xiyimo xo ya evukatini va ya sungula ya vona mindyangu.

Swiyila a ku ri switirhisiwa swa milawu ya nhlengelo wa ntumbuluko leyi a yi twisisiwa hi mani na mani ni ku va va yi tirhisa eka swiyimo swo hambana swa vutomi

Vatswari van'wana va tsandzeka ku laya vana va vona, kutani swiyila a swi tirhisiwa ku byala mahanyelo lamanene eka vana, swi tlhela swi va swipfuneto eka tidyondzo ta vona.

Khale vutomi bya vanhu a byi nga lawuriwi hi maphorisa ku fana na leswi xiyimo xi nga xiswona namuntlha, hikokwalaho swiyila a swi ri swona muhlayisi, a swi lawula vutomi ni mahanyelo ya vanhu. Hi nga vula handle ko kanakana leswaku vutomi bya khale byi hambane kule na bya namuntlha laha vanhu va ngo endla hi ku rhandza. mhaka leyi yi seketeriwa hi Malungani (1999:7) hi ndlela leyi:

In a society where there was no police taboos served as guardian of moral values. To a certain extend they were better than modern law.

Vanhu a va boheka ku landzelela swiyila hikuva a va swi tiva leswaku loko vo swi tlula ku ta va na xiboho xo tika lexi nga ta vekiwa ehenhla ka vona, hayi leswi hi swi vonaka masiku lawa laha munhu a khomiwaka a dlaye munhu mundzuku a ntshuxiwa.

Swiyila a swi tumbuluxiwile ku tisa ntwanano exikarhi ka rixaka ra Vtsonga, nakambe swiyila a swi pfuna vanhu ku va va twisisa laha va tumbulukaka kona ni ku tiva leswi va faneleke ku hanyisa swona.

NDZIMA YA 5

5.1. Ku dlayiseta

Swiyila swi wela ehansi ka dyondzo ya soxiyolingwisitiki. Dyondzo leyi yi kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka ririmi ni vanhu. Hi ta va hi kotile ku vona hilaha vuxaka lebyi byi lukaneke hakona ni swiyila leswi hi buleke ha swona.

Eka nkanelo lowu nga laha henhla ndzi ringetile ku hlamusela hi vukoxometi swiyila ku ya hi tinxaka ta swona na hilaha swi va ka na xiave hakona eka vutomi bya vanhu. Swiyila swi aviwile no hlamuseriweke ku ya hi swiyenge leswi landzelaka:

- Swiyila leswi khumbaka vana,
- Swiyila leswi khumbaka vayimani,
- Swiyila leswi khumbaka vatswedyani,
- Swiyila leswi khumbaka vavasati,
- Swiyila leswi khumbaka rifu
- Swiyila leswi khumbaka vavanuna.

Swiyenge leswi nga laha henhla swi hlamuseriwile hi vukoxometi leswaku swi kota ku pfuna muhlayi un'wana na un'wana hi vutivi lebyi eneleke. I nkarhi wa munhu un'wana na un'wana ku va a teka nkarhi wa yena a tikala ku vona loko leswi a hanyisaka swona swi amukeleka eka vutomi bya masiku hinkwawo. Endzhaku ko tikala a nga kota ku teka xiboho lexi nga ta n'wi yisa eku hlayisekeni hikuva swiyila swi hlayisa vutomi bya vanhu.

Swiyila swi hlayisa mfuwo wa rixaka leswaku vana lava va ha velekiwaka ni lava se va kulaka va ta kuma dyondzo leyo laya leyi swi nga na yona. Nakambe swiyila swi va kona ku hlayisa vumunhu bya munhu hikuva u ta chava ku endla swo biha loko a ehleketa switandzhaku leswi nga vaka kona loko a honisa swiyila.

Loko hi langutisa kahle hi kuma leswaku swiyila swo tala swi tumbuluka eka nchavo ku suka eka nchavo lowu va wu byeriweke hi lavakulu leswaku wu ta va kona loko

vo endla xo nge. Vavasati hi vona lava swiyila swo tala swi va khumbaka, kutani swa laveka leswaku va ringeta hi tindlela hinkwato ku xixima swiyila leswi leswaku va ta papalata makhombo lama nga va humelelaka. Phela ku hlayiseka ka mindyangu ku lawuriwa hi ku hlayiseka ka vamanana.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku swiyila swi ni nkoka evuton'wini hikuva swi dyondzisa vanhu ku tiva laha mindzelekano ya vona yi helelaka kona. Swiyila swi hlayisa vanhu lava tshembekaka ni ku va na mahanyelo lamanene. Swiyila swi hi pfuna na ku vumba vuxaka lebyinene ni vanhu van'wana.

5.2. Swibumabumelo

Eka xitsalwana lexi hi bumabumela leswaku vanhu va nga hanyi ntsena, kambe a va hanyi hi ndlela yi nga ta hlayisa ndzhuti wa na vumhunhu bya vona vona. A va hlayisi swiyila leswaku vutomi bya vona byi ta hlayiseka ehansi ka vulawuri bya swiyila. Xilungu a xi vi kona, kambe xi nga lungi vanhu ku fikela laha va rivalaka laha va humaka kona. Vatsonga i vanhu vo chava ku tsongola xa munhu kutani na sweswi va fanele ku chava ku tsongola leswi nga riki swa ndhavuko wa vona va tsongola swiyila hikuva swi hayisa vutomi bya vona.

5.3. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Allen, J.P.B. na Widowson, H.G. 1978. *English in focus: English in studies*. Oxford: Oxford University press.

Ayisi, E.O. 1979. *An introduction to the study of African Culture*. 2nd. Nairobi: Heinema.

Bellington, R. 1991. *Culture and Society*. London: Macmillan.

Bless, C and Higson, S.C. 1995. *Fundamentals of Social Research Method. An African perspective*. Kenwyn: Juta & Co, Ltd

Boulevard, V. 2007. *South African Concise Oxford Dictionary*. Oxford. Oxford University press

Bowie. 2004. Moonage. *The life and Times of xiggy stardust*. Genesis,, new York

Bright W. 1966. *International Journal of American Linguistics*. The Hague, Mouton and Co. Harvard University.

DU Toit, D.A. and Van Staden, S.J. 2010. *Nursing Sociology*. 4th. Edition. Pretoria Van Schaik publishers.

Feraro. 2004. *Cultural Antropology. An Applied Perspective. Fifth edition*. Canada, Thompson Wardson

Fromkin na Rodman, 1988. *Introduction to Language*. Nina Hyams. Wordsworth publishing.

Giles, J. and Middleton, T. 2008. *Studying Culture: A practical introduction*. Breighton. Wiley Blackwell

Gwin P.R. na Mchenry. R. 1993. *The new Encyclopaedia Britannica volume 11* Chicago aucland Geneva London

Hayakawa, S 1952. *Language in thought and Action*. London, Allen & Unwin

Hornby, A.S. 2010. *Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English*. Oxford: Oxford University Press.

<http://www.google.com> (online) *Mediterranean Journal of Social Sciences Vol 4 No 2* Published by MCSER-CEMAS-Sapienza University of Rome May 2013

Kottak, G. 1966. *Mirror for humanity: A course introduction to Cultural Antropology*. New York: New York Press MC Growhill.

Krige E.J. 1981. *The Social System of the Zulus*. Shutter and Shooter (pty) Ltd, Gray's Inn Pretoria

- Langacker RW. 1968. *Fundamentals of Linguistic Analysis*
- Leedy, P.D and Ormrod, J.E. 2005. *Practical Research Planning and design 8th edition*. Pearson Merrill Hill. Prentice Hall, Kevin. M. Davis Publisher
- Madadzhe, R.N. 2010. *Linguistic taboos in Tshivenda: Communicating across epochs*. Polokwane: University of Limpopo.
- Magesa, L. 1997. *African Religion, the Moral Tradition of Abundant Life*. Maryknoll, New York Orbis Books passin.
- Malatji, A.M 2007. *Ke mokgori wa tsela ya bophelo. "Tsekaseko ya Diila tsa Segageso"*. Polokwane: University of the North.
- Malungana, S.J. 1997. *Vele ra makwenu ra yila*. Bloomfontein. Sasavona publishers.
- Malungani SJ. 2013. *The relevance of Xitsonga oral Tradition*. Unpublished. Thohoyandou. University of Venda
- Manyusa SA.1 9.97. *Swiyila swa ririmi ra Xitsonga*. University of the North Polokwane
- Mashego, T.A.B. 2000. *Perception of Father-Daughter incest in African Families with special reference to the mother's role*: Polokwane. University of the North
- Ntsan'wisi HWE. 1973. *Tsonga Idioms*. Morija Printing workss, Maseru Lesotho
- Odejobi C.O. 2013. *An Overview of Taboo and Superstition among the Yoruba of South West of Nigeria*. Obaleni Okowoko University. Osum State Nigeria.
- Peters- Golden H. 1997. *Cultural Sketches: Case Studies in Anthropology second edition USA*. McGraw Hill.
- Ramahlo, I.M. 2000. *The Northern Significance of the Northern Diila*. Polokwane: University of Limpopo.
- Rikhotso, F.1977. *Tolo a nga ha vuyi*. Braamfontein. Sasavona Publishers.
- Robert, P. 1768. *The new Encyclopaedia Britanica volume 11*. Chicago. Chicago Publishers.
- Selby, H. and Garetson, L. 1981. *Cultural Anthropology*. New York. WMC Brown company producers.
- Serudu MS 1993. *The novel of AK Motsepe*. Pretoria. JL Van Schaik
- Steiner. F. 1956. *Social Anthropology*. Cohen and West .
- Titiev M. 1954. *The science of man: introduction*. New York: Holt Rinehart and Winston.
- Todd L na Hancock I. 1986. *International English Usage*. Great Britain.

Wagner, R. 1975. *The invention of cultural practice*. New jersey: Hall inc.

Weaver, T. 1967. *Anthropology and Human experience*. New York: New York Press.

William J.Eand Best DL. 1990. *Sex and Psyche: Gender and self viewed Cross-Culturally*. volume 13. London Stage Publication.